

बालक जन्मूताञ्ज

जेथे जातो तेथे ।
तू माझा सांगाती ।

श्री. दत्त. चरण

॥ श्री गणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

५.६५

बोल अमृताचे

प. पू. श्री दत्तमहाराजांचे चिंतनपर विचार

संकलन

श्री. गोपाळ गणेश गोडसे

संपादन

डॉ. सौ. माधुरी पणशीकर

प्रकाशक

विश्वस्त

प. पू. श्रीवासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज

व प. पू. श्रीलोकनाथतीर्थ स्वामी महाराज स्मारक ट्रस्ट

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

प्रकाशन दिन

३ मार्च १९९४

गुरुवार, माघ कृ. ६, शके १९१५

मुखपृष्ठ

आमोद दामले

मुद्रक

अरुण नाईक

अक्षर प्रतिरूप

४२ आंबेकर मार्ग, वडाळा,

मुंबई ४०० ०३१.

प्रकाशक

विश्वस्त

प. पू. श्रीवासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज

व प. पू. श्रीलोकनाथतीर्थ स्वामी महाराज स्मारक ट्रस्ट

श्रीवासुदेव निवास,

कर्णे पथ, ४२/१७, एरंडवन,

पुणे ४११ ००४.

किंमत रु. १५/-

प. पू. श्रीदत्तमहाराज कवीश्वर

ॐकार स्वरूपा सद्गुरु समर्था ।
अनाथाच्या नाथा, तुज नमो ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्योनमः ॥

मन हे 'दत्त'रंगी रंगले . . . .

हे वर्ष प.पू. श्री. दत्तमहाराजांच्या रौद्री शांतीचे आहे. माघ कृ. षष्ठी, इ. स. १९१० हा त्यांचा जन्मदिवस ! ह्या जन्मदिवसाच्या निमित्ताने, त्यांचे चिंतन त्यांच्या असंख्य भक्तांपर्यंत पोचवावे, ह्या विचारातून प्रस्तुत पुस्तकाची निर्मिती झाली. प.पू. वासुदेवानंद सरस्वती टेंबेस्वामी महाराजांनी 'गुरुचरित्र' संस्कृतमध्ये दोन हजार श्लोकात लिहिले. त्या 'द्विसाहस्री' वर प.पू. दत्तमहाराजांनी जी प्रवचने केली, त्यात मूळ कथेच्या अनुषंगाने तत्त्वज्ञानात्मक, मार्गदर्शनपर असे विचार व्यक्त झाले आहेत. ते विचार आणि वेळोवेळी अभ्यासाच्या निमित्ताने मनात आलेल्या प्रश्नांना त्यांनी दिलेली उत्तरे, 'बोल अमृताचे' मध्ये एकत्रित केली आहेत. 'जीवातळी जीव अंधरीत' चाललेल्या महाराजांनी, अविवेकाची काजळी दूर होऊन विवेकाचा दिवा उजळावा, म्हणून हे विचारधन आपल्या भक्तांच्या ओटीत घातले. महाराज स्वतःविषयी कधीच आणि काहीच बोलत नाहीत. पण ह्या पुस्तकातून घडणाऱ्या त्यांच्या विचारदर्शनाच्या आधारे त्यांच्या अंतरंगात किंचित डोकावता येते. अर्थातच त्यांचे तरल संवेदनशील मन आणि विचारांची उत्तुंगता सर्वांथीने समजून घेण्यासाठी जी भारी मारायला हवी, तेवढे बळ आमच्या पंखात नाही, याची जाणीव आहे. ह्या पुस्तकाचे काम करतांना, 'फोडिले भांडार धन्याचा हा माल मी तो हमाल भारवाही' हीच भावना मनात सातत्याने होती.

प.पू. महाराजांच्या सहवासात मला सतत जाणवते ती त्यांची वात्सल्यपूर्ण दृष्टी! अर्थात त्या वात्सल्याचा अनुभव घेण्यासाठी प्रत्यक्ष

सहवास हवाच असे नाही. ऐलतीरावरची कासवी ज्याप्रमाणे पैलतीरावर असलेल्या आपल्या पिल्लांचे केवळ दृष्टीने पोषण करते, तोच अनुभव महाराजांच्या संदर्भात येतो. त्यांच्या कृपेने साधकांच्या वृत्ती अंतर्बाह्य बदलून, त्याचे मन प्रसन्न होते. मी जेव्हा महाराजांकडे जाते, तेव्हा तेव्हा आनंदात ओलीचिंब होऊन येते, आश्रमात नुसते त्याच्याजवळ आपण बसलो तरी दुसऱ्यांशी कसे नम्रतेने वागावे, गुणी जनांचा-विचारवंतांचा आदरसत्कार कसा करावा, चित्ताचा समतोल कसा राखावा, सखोल विचारांची तर्कशुद्ध मांडणी कशी करावी, याचे सुंदर भान त्यांच्या वर्तणुकीतून येते. एखाद्या विषयाच्या संदर्भात विवेकाने जो उलगडा ते करतात त्यातून तो विषय सूर्यप्रकाशासारखा लखलखातपणे उजळतो. एकदा मी त्यांना विचारले, की 'गीतेत उद्धरेतात्मनात्मानम्' असे एकदा भगवंत म्हणतात आणि दुसरीकडे 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यूसंसारसागरात' असेही म्हणतात. यात विसंगती नाही का?' यावर त्यांनी दिलेले उत्तर कायमचे माझ्या मनावर कोरलेले आहे. ते म्हणाले, "यात विसंगती नाही. उद्धार आपला आपणच करायचा असतो. पण सदासर्वकाळ आपल्या मनाची स्थिरता रहाते का? संसारातल्या लहानसहान दुःखांनी आपण किती व्याकुळ होत असतो. तेव्हा अशा दुःखांनी जर कुणी खचला, कोसळला तर त्याचा उद्धार मी करीन असे आश्वासन भगवंत देत आहेत."

खरे तर संपूर्ण गीताच महाराजांजवळ बसून ह्या पद्धतीने समजून घ्यायला हवी आहे . . . शब्दांच्या मधले अर्थांचे पदर उलगडल्याने होणाऱ्या ज्ञानानंदात डुंबायला हवे आहे . . .

'द्विसाहस्री' मधला कथाभाग महाराजांनी अत्यंत रसाळ आणि ओघवत्या शैलीत निवेदन केलेला आहे. भूगर्भात खोल झरे पाझरत असतात त्याप्रमाणे त्या कथेच्या अनुषंगाने महाराजांचे तत्त्वज्ञानात्मक विचार प्रवाहित झालेले दिसतात. प्रवचन करणाऱ्या वक्त्यावर दुहेरी

जबाबदारी असते. त्याला श्रोत्यांच्या पातळीवर उतरून विचारांची मांडणी करायची असते आणि श्रोत्यांचे मानसिक उन्नयनही करायचे असते. ह्या दोन्ही गोष्टी साधणारी व्यक्ती फार दुर्मिळ असते. प.पू. महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वात ह्या दोहोंचा अपूर्व संगम झालेला दिसतो. कथाभागातली चित्रमय शैली वाचकांच्या अंतःकरणाला स्पर्श करते. आणि त्यातले तत्त्वज्ञान बुद्धीला अंकुरित करून अंतर्मुख बनवते.

प.पू. महाराजांचे विचार सामान्य जीवांना जगतांना बळ देऊन जातात. महाराजांकडे निरनिराळ्या हेतूंनी अनेक माणसे येत असतात. प्रपंचातल्या दुःखांनी अगतिक झालेली, जन्मभर धडपड करून आपले असे काहीच उभे रहात नाही म्हणून उद्ध्वस्त झालेली, आयुष्यातल्या अनेक घटनांमुळे वैफल्यग्रस्त झालेली . . . ह्या सर्वांना महाराजांची कृपादृष्टी आधार देते. ह्या लौकिक जगात जगतांना सुखदुःखाच्या अनेक लाटा आपण झेलत असतो. करंगळी एवढ्या देहात वासनाविकारांची प्रचंड खळबळ होत असते. ज्ञानेश्वरीत एके ठिकाणी हिरव्यागार गवतातून, डोक्यावरून पांढरा ठिपका घेऊन लगवग धावणाऱ्या मुंगीचा दृष्टान्त आला आहे. ही मुंगी दुसरी तिसरी कोणी नसून छोट्या छोट्या स्वार्थाने कासावीस होणारे आम्हीच असतो. तथापि प.पू. महाराजांच्या सहवासात किंवा त्यांचे विचार वाचतांना हे सर्व गळून जाते. मातीच्या इंद्रियांची तगमग शांत होते आणि तनामनाला नवी पालवी फुटते.

प.पू. महाराजांशी बोलतांना जाणवते ती त्यांची सोपी बोली भाषा! तत्त्वज्ञानातल्या अवघड विषयांशी झोंबी घेतानाही ती कधी अवघड होत नाही. वेदांनी 'नेति नेति' अशा नकारात्मक भाषेत जे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, ते 'परब्रह्म' असेल तरी कसे, हा प्रश्न अभ्यासकाच्या मनान रेंगाळत असतोच. निरनिराळ्या विचारप्रवाहांनी त्याच्या मनाचा गोंधळ उडतो. पण प.पू. महाराजांनी मात्र अशा वेळी

नजर नेमकी कुठे केंद्रित करावी, ते साध्या शब्दात सांगितले आहे. ते म्हणतात, "चैतन्य एकाच रूपात नाही. सारख्या बदलणाऱ्या रूपात त्याचे आस्तित्व जाणवते. गीतेच्या १५ व्या अध्यायातला 'उर्ध्वमूल अधःशाख' हा श्लोक लक्षात घ्या. वृक्षाचं मूळ तेवढं नित्य आहे. बाकी सर्व बदलणारं आहे ना! ब्रह्म कूटस्थ आहे. कूट ह्याचा अर्थ सोनाराची ऐरण. तिच्यावर अनेक दागिने घडतात. पण ऐरण निर्विकार असते. तसे हे परब्रह्म आहे." महाराजांचे मिताक्षरत्व किती आशयघन असते ते ह्या उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. प्रश्नकर्त्या व्यक्तीचे वय लक्षात घेऊन महाराज ज्ञानसंक्रमण करतात. माझी मुलगी चि. मानसी हिने महाराजांना 'मन निर्विचार कसे करायचे?' असा प्रश्न विचारला. त्याचे त्यांनी दीर्घ उत्तर देऊन शेवटी संत-संगतीचे महत्त्व सांगतांना म्हटले आहे, 'जवाहिर्याची दुकाने थोडीच असतात. भाजीवाल्यांच्या दुकानासारखे जवाहिरे जागोजागी दुकानं मांडून बसत नाहीत. साक्षात्कारी संतही थोडेच असतात. ते सहजासहजी भेटत नाहीत.'" इथे लक्षात येतं की १६/१७ वर्षांच्या मुलाच्या मनोविश्वात उतरून, अचूक दृष्टान्तातून विषय त्यांच्यापर्यंत पोचवण्याचे महाराजांचे कौशल्य काही विलक्षणच आहे!

प्रस्तुत पुस्तकातील विचारांत महाराजांची आचारधर्मावरील निष्ठा, ज्ञानावरील अविचलित श्रद्धा, सद्वस्तुवरचा दृढ विश्वास आणि समाजमनाशी संवाद साधण्याची सहजता व्यक्त झाली आहे. त्यांचे विचार तात्कालिक स्वरूपाचे नसून त्यांना चिरंतन मूल्य आहे.

हे पुस्तक सिद्ध होताना अनेक साधकांचे आर्थिक सहकार्य लाभले आहे. त्या सर्वांविषयी मी कृतज्ञता व्यक्त करते. योगीराज गुळवणी महाराजांच्या शिष्या आणि प.पू. दत्त महाराजांच्या गुरूभगिनी श्रीमती नीलाताई जोशी यांनी अत्यंत जिवाळ्याने काही सूचना केल्या. त्यांचा पुस्तक उभारणीत खूप उपयोग झाला. प.पू. महाराजांची

अमृतवाणी ह्या कागदावर उमटवण्यासाठी अविश्रांत धडपड करणाऱ्या गोडसेकाकांचे आभार कोणत्या शब्दात मानावेत ते खरोखरीच कळत नाही. त्यांनी प.पू. महाराजांची 'द्विसाहस्री' संपूर्ण लिहून काढली. महाराजांशी झालेल्या प्रश्नोत्तराच्या ध्वनिफिती उलगडून त्याही सुवाच्य अक्षरात लिहिल्या. गोडसेकाकांच्या घ्यासात आणि श्वासात केवळ महाराजच असतात. महाराजांचे विचार भक्तजनांपर्यंत पोचावेत म्हणून त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. अर्थात प.पू. महाराजांचे आशीर्वाद त्यांच्या पाठीशी होतेच!

ह्या पुस्तकात काही चुका झाल्या असतील, उणीवा राहिल्या असतील तर दोष माझा आहे.

प.पू. महाराजांच्या विचारांनी सर्व भक्तजनांच्या मनात ज्ञानदीप उजळो आणि भक्तीफुलांच्या सुगंधाने त्यांचे जीवन दरवळून जावो हीच सदगुरुचरणी मनःपूर्वक प्रार्थना !

सौ. माधुरी पणशीकर
११ गुडविल बिल्डिंग
मनमाला टँक रोड, माहीम
मुंबई ४०० ०१६

बिल्वदल

जीवनातील अनेक गोष्टी आपल्या स्वतःच्या जीवनात लपलेल्या असतात. काळाची घडी जशी उलगडत जाते तशा त्या व्यक्त होतात. ते व्यक्त होणे ही थांबते जीवन मिटून जाते, असा एक मानवी जीवनाचा आलेख दिसतो. कालाचे पान उघडायचे केव्हा व मिटायचे केव्हा, दोन्ही आपल्या हातात नसते. पण ते उलगडत असताना सोन्याचे क्षण ज्यावेळी येऊन जातात, त्यावेळी जीवन फुलते. त्या सुवर्ण काळाचे स्मरण जीवनात सतत होत असते. संतांचे पाऊल जीवनात पडले की हे सोनेरी क्षण अनुभवायला येतात. प. पू. गुळवणी महाराजांचा परिस स्पर्श झाला. सारे जीवन पालटून गेले. सत् प्रवृत्तीचे वळसे जीवनाला आकार देऊ लागले. आम्हा उभयतांना एका कृपाछत्राखाली देवाने ठेवले.

ते गुरूकृपाछत्र आंतरजीवनाचा विकास करित होते. ते एक कार्यशक्ती अजुनही देत राहिले आहे.

जीवनाचा प्रवास खडतर नव्हता असे नाही. पण काठीण्य पेलण्याचे सामर्थ्य गुरूमहाराज देत होते. सज्जनांची सोबत सतत लाभली. माणसात असलेला परमेश्वर प्रत्यक्ष दिसला नाही. पण त्याचा आधार मात्र कळत होता व आहे.

मुंबईचे धावपळीचे जीवन, दोघांची नोकरी, दोन खोल्यांची जागा, अनेक भौतिक अडचणी या गोष्टी त्रासदायक वाटू दिल्या नाहीत, त्या गुरूमहाराजांच्या सहवासाने!

कसे वागावे, समाधान कसे राखावे, अडचणीत शांत रहावे, आल्यागेल्याचे प्रसन्न मुखाने स्वागत करावे, दुसऱ्याला देता येईल ते द्यावे, सर्वांशी समभावाने वागण्याचा प्रयत्न करावा, सेवावृत्ती वाढवावी, एक ना दोन कितीतरी गोष्टी त्यांनी आमच्या जीवनात

अकरा

उतरविल्या. त्यांचे प्रेम हे सर्वांसाठी इतके मोठे विलक्षण होते की त्याचे वर्णन शब्दातीत आहे. विशुद्ध व निरपेक्ष प्रेमाची जातच वेगळी असते. सर्वांथाने ते प्रेम जीवनाला व्यापून उरते. अशा या प्रेमात संसार सफळ झाला. ईश्वराची भक्ती व गुरूमहाराजांची शक्ती दोन्ही एकरूप झाल्या. गुरूमहाराज असा आधार दऊन, सहवास देऊन जीवनाला वळण लावून एक दिवस अचानक निघून गेले. आमचे उभयतांचे मन शोकाकुल झाले. वृत्ती बावरल्या. बुद्धी हताश भासली. सारे उजाड वाटू लागले. पण "बोध प. पू. दत्त महाराजांच्या रूपाने उभा राहिला." बिंब-प्रतिबिंब अशा या व्यक्ती. प. पू. दत्तमहाराजांनी तेच कृपाछत्र धरले. नुसते धरले नाही. ते दरवर्षी आपाढी एकादशीला येत राहिले. "आमची संसाराची इथेच झाली पंढरी."

दोन तीन दिवस त्यांचा मुक्काम होई. घर कसे निर्मळ होई—मन कसं शुद्ध होई. जणू वर्षाची मूर्तरूपाने गुरूकृपेची साठवण होत असे. केवढे विशाल अंतःकरण दत्त महाराजांचे होते. आम्हाला संभाळीत होते. ज्ञानी माणूस कसा दिसतो? श्रीज्ञानराज माऊली म्हणतात :

पै वसंताचे रिगवणे । झाडाचेनी साजेपणे ।

जाणिजे तेवी करणे । सांगती ज्ञान ॥

का भूमीचे मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव ।

नाना आचार गौरव । सुकुलीनांचे ॥

ज्ञानाची चिन्हे उमटलेले हे महापुरुष ! त्यांच्या येण्याने घर चैतन्याने भरून जात असे. भागवत सप्ताह झाला, दर महिन्याचा सोमवार अनेक वर्षे त्यांनी करून घेतला. ज्ञान गंगा वहात होती. अनंत रूपाने परमेश्वर येत होता. सेवा करून घेत होता. प. पू. दत्त महाराजांची ही कृपा कशी विसरणार ? असे जीवन चालले होते.

आमच्या जीवनाची संध्याकाळ झाली. काळाचे पान उलगडले गेले. सहजीवन संपले. मनाला एकाकी वाटू लागले. पण एक पान

बारा

गळून पडताना महाराजांनी सर्वांथाने काळजी घेतली. कधी अलगद उचलले कळले सुद्धा नाही ! फार पुण्यवान जीवन. पण !! सहजीवनाचा आनंद संपला. प. पू. दत्त महाराजांनी धीर दिला, विवेक दिला, मन सावरले. रूखरूख, एकाकीपणा काही संपत नाही. प. पू. दत्त महाराजांचा आधार हा मोठा ठरला. असो. उर्वरित जीवन संतांच्या सांगण्याप्रमाणे ईश्वर भक्तीत त्यांच्या नामस्मरणात जावो येवढीच त्यांचे चरणी प्रार्थना आहे.

एखाद्या महान वटवृक्षाच्या छायेखाली कितीतरी पांथस्त विसावा घेत असतात . . .

. . . ती. सौ. आईसाहेब व प. पू. दत्त महाराज यांच्या या महान वृक्षाच्या परिसरात श्रान्त जीव शान्त होण्याकरता येतात, विसावा घेतात, कसे जावयाचे हे विचारून घेतात, जाणून घेतात, पुन्हा वाट चालू लागतात. हे कार्य वर्षानुवर्षे चालू आहे. त्यात खंड नाही. कर्तृत्व भावना नाही. मग अहंकार कुठून येणार ? त्यांच्या या कार्याचे मोजमाप नाही. "दया करणे पुत्रासी तेची दासा आणि दासी" अशी मनाची अवस्था. सतत सभेवर असलेले जीवन पाहिले. सहवास घेतला. ही पूर्वसुकृताची जोड म्हणता येईल.

प. पू. दत्त महाराजांनी काय किंवा गुरूमहाराजांनी काय आपणाकरिता खूप केले. पण आपण, म्हणजे समाज, काय देणार त्यांना ? ते निरपेक्ष आहेत, असे म्हणून आपण मोकळे होऊ पहात आहोत ! पण अशी पळवाट आपण काढून चालणार नाही.

जीवनाचा रथ सन्मार्गावरून जाण्यासाठी त्यांनी जी दृष्टी, जे सुविचार दिले, त्याप्रमाणे वागण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे.

कितीतरी मतभेद, गैरसमज, याच्या दडपणाखाली आपण चुकीचे वागत असतो. अहंकार तर भरलेलाच असतो. राग ही दुसऱ्याचा सतत येत असतो. आत्मपरिक्षण करण्याची वृत्तीच कमी असते. त्यामुळे

तेरा

सगळे दोष लोकांचेच वाटत असतात. अशा तऱ्हेने जर आपण वागत राहिलो तर साधुसंगतीचा फायदा काय घेतला ? सद्गुरूंना काही नको असले, तरी मानसिक उंची वाढविण्याचा जो मार्ग ते दाखवतात व तो वैयक्तिक अभ्युदयाबरोबर सामाजिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरचा उन्नतीचा मार्ग असतो. तेव्हा आपण तसे विचारपूर्वक वागले पाहिजे, त्यांना तसे दाखवले पाहिजे. हे फार आवश्यक आहे.

का जगाचे आंध्य फेडितु। श्रीयेची राऊळे उघडितु।
निघे जैसा भास्वतु। प्रदक्षिणे ॥

प. पू. दत्त महाराजांनी ही विश्व-कल्याणाची यात्रा आरंभिली आहे. त्यांच्या या ज्ञान प्रदक्षिणेचे मोल, कोणती दक्षिणा देऊन करणार ?

आपली शुद्धवृत्ती, शुद्धबुद्धी, सत्वशुद्धी हे बेलाचे पान रौद्री शांतीच्या महापर्वणीला शिवगुरूंच्या चरणी वाहूया व त्यांना अशा प्रकारची दक्षिणा देण्याचे मनावर घेऊया; तरच त्यांच्या या अविरत अशा मूक कार्याला कल्याणकारी फळ येईल.

नीला कृष्ण जोशी
बोरिवली

द्विसाहस्रीच्या निमित्ताने

भगवान् गीतेत सांगतात, राग आला तरी हरकत नाही. पण आवेग उत्पन्न होता कामा नये. आवेग आवरता आला पाहिजे. रागाचा अतिरेक होऊ नये इतक जपलं पाहिजे. हे ज्याला साध्य झाले, राग, लोभ जो आवरू शकला तो योगी आहे. सुखी तो आहे.

सगुण भक्ती ही उत्तम आहे करायला. आपल्याला वासनांमुळे व्युत्थान येते. अद्यापि वासना सूक्ष्मरूपात का होईना शिल्लक आहेत ना! त्यामुळे ते प्रारब्ध समाधिदशेतून जीवाला बाहेर ढकलतं. आणि व्युत्थान दशा येते. अनेकांशी आपला संग होतो. त्यांच्या संगत राहून आपलं मन बाहेर काढायचं आहे. निर्गुण समाधि अवस्था साध्य झाली तरी ती टिकवायला सगुणाची भक्ती किती तरी उपयोगी आहे. तो एक आनंद मिळाल्यावर आपोआप संसाराचा विसर पडतो. योगाभ्यासाने समाधि अवस्था प्राप्त होते. त्याकरता प्राणायाम, प्रत्याहाराचा अभ्यास करावा लागतो. सर्व इंद्रिये आवरावी लागतात. इंद्रियांना आपापल्या स्थानात आणायचा प्रयत्न प्रत्याहाराच्या अभ्यासात करावा लागतो.

अंतःकरणाची तन्मयता हीच खरी भक्ती

खरी भक्ती जर उत्पन्न झाली तर अंतःकरण तन्मय होऊन जातं. डोळे मिटायला नकोत काही नको. समाधि अवस्थामुद्धा नको. त्यामुळे जे खरे ज्ञानी आहेत ते कधीही भक्तीमार्ग सोडत नाहीत. भगवंतांचे ध्यान करणे, नामस्मरण करणे. “पडिले वळण इंद्रिया सकळा” हे वळण ज्ञानी माहात्म्यांनी सर्व इंद्रियांना लावले.

आपल्या उपास्य देवतेशी एकरूप होणे ही भक्तीची पराकाष्ठा

आहे. दास होणेही चांगले. पण ध्यानाचा परिपाक म्हणजे तद्रूप होऊन जाणे.

आचार्य महाराजांनी 'दांभिक' शब्दाची व्याख्या करताना स्पष्टीकरण केले आहे, आपण कसे वागतो हे आपल्या तोंडाने सांगणारा दांभिक आहे. "मी इतका दानधर्म केला. मी परोपकार करतो. मी तीर्थयात्रा करतो". हे स्वतःच्या तोंडाने सांगणे म्हणजे दंभ आहे.

मनांतले दोष दूर करणे किती कठिण आहे! हा जो अहंकाररूपी अंधःकार आहे तो दूर करायला वाहेरच्या कोणच्याही प्रकाशाचा उपयोग नाही. तो अज्ञानांधःकार दूर करण्याची शक्ती फक्त सद्गुरुंजवळ आहे.

कर्मांतून ज्ञान प्राप्ती होऊ शकते

भगवत् गीतेतील अर्जुनाप्रमाणेच नामधारकाने सिद्धांना प्रश्न केला, कर्मयोगाची आवश्यकता काय आहे? कारण कर्म हे अज्ञानापासून निर्माण झाले आहे. मी आत्मा आहे, असंग आहे, सच्चिदानंदधन आहे, असे जर ज्ञान असेल तर कर्म कोणाची करायची? अमूक आश्रमाचा आहे, मी अमूक ठिकाणी जन्माला आलो आहे, माझ्यावर अमूक अमूक जबाबदारी आहे. अशी जर मनाची भूमिका असेल तर कर्मबंधाने निर्माण होणारी कर्मे होणार परंतु माझा कोणाशी आणि कसलाच संबंध नाही, एकमेवाद्वितीयरूप मी आहे. मला सुखदुःखाचा संबंध नाही, द्वंद्वान्तीत मी आहे. अशा भूमिकेवर जो स्थिरावला त्याला कर्म बंधन कुठे आहे? अविद्येपासून निर्माण होणारे कर्म, अविद्या कशी दूर करू शकेल? ज्ञानच अज्ञान दूर करते. अविद्येला दूर करणारे कर्म नाही. कारण कर्म अविद्येपासूनच निर्माण झालेले आहे. ज्याच्यापासून उत्पन्न झाला त्याचा नाश करायचा का? असे कर्म कसे शक्य आहे?

या वर सिद्ध सांगतात अविद्येपासून निर्माण झालेले कर्म अविद्या दूर करत याच उदाहरण खेकड्याचे आहे. खेकडीणीच्या गर्भातून पिल्ले जन्मली की खेकडीण मरते. मलीन झालेले भांडे घासूनच स्वच्छ होतेना! त्या प्रमाणे अविद्येपासून कर्म निर्माण झाली तरी शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे आचरण झाले तर अविद्या नाशाचा मार्ग पुष्कळ मोकळा होतो.

साक्षात् अविद्या नाश कर्मने होत नाही हे खरे आहे. परंतु अविद्या नाश होण्याकरता ज्या ज्ञानाची आवश्यकता असते ते ज्ञान कर्मनेच प्राप्त होते. उदा. बुद्धि शुद्ध होणं. कर्म हे काही शेवटपर्यंत करायचं असा त्याच अर्थ नाही. ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय हा काही शास्त्रसिद्धान्त नाही. शेतामध्ये उत्तम पीक येण्याकरता शेत नांगरले पाहिजे पण कुठपर्यंत? पेरणी झाली तरी नांगरले पाहिजे असं जर म्हटलं तर? आरंभाला नांगरलही पाहिजे, नंतर नांगरणी थांबवलीही पाहिजे. तशी कर्म केलीही पाहिजेत सुरवातीला आणि शेवटी ती सोडलीही पाहिजेत. कर्म व कर्मसंन्यास हे दोन्ही क्रमाक्रमाने केले पाहिजेत.

संस्कार म्हणजे काय

ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार मिळण्यासाठी शम दमादि साधने, साधन चतुष्टयाचा अभ्यास शास्त्राने सांगितला आहे. मोक्षप्राप्ती होईपर्यंत कर्मानुष्ठानाची आवश्यकता आहे. पण पुन्हा याचा अर्थ शेवटपर्यंत कर्मानुष्ठानच करीत बसले पाहिजे असे नाही. कर्मे जीवावर संस्कार करतात. संस्कार या शब्दाचा अर्थ बुद्धीमध्ये असलेले दोष दूर करणे, आणि बुद्धि गुणसंपन्न करणे, बुद्धीमध्ये दैवी संपत्ती निर्माण झाली पाहिजे आणि बुद्धीमध्ये असलेली आसुरी संपत्ती गेली पाहिजे. हा संस्कार याचा अर्थ आहे आणि त्या करता कर्म आहे.

संस्कार

नास्तिकांची संगती झाली की आपल्या बुध्दीवर तसेच संस्कार होतात. शास्त्राने सांगितलेली दृष्टी उत्पन्न होण्याकरता त्या परंपरेमध्ये जे ज्ञानपूर्वक श्रद्धा ठेवतात अशांचीच संगती घडली पाहिजे.

बुध्दीची जोपासना

प्रथमतः जीवात्मा हा शरीरापेक्षा निराळा आहे हे समजलं पाहिजे. त्या शिवाय बाकी काही कळणं शक्य नाही. म्हणून आरंभालाच गीतेमध्ये भगवंतांनी सांगितलं आहे की देही निराळा आहे आणि देह निराळा आहे. देह विनाशी आहे. हे अगोदर सांगून गीताज्ञान सांगितलेलं आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांवर लोक असा आक्षेप घेतात की त्यांनी इतक्या लवकर का समाधि घेतली? त्यांनी जो केलेला उपदेश आहे त्यातला आपण किती घेतो? सगळे ज्ञान त्यांनी आपल्या पुढे ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने ठेवले आहे. त्यांना विचारण्याचा आम्हाला काय अधिकार आहे? दत्त प्रभुंनी वाटेल त्याचा उद्धार केला नाही. अर्जुन जेव्हा सर्वार्थाने शरण आला तेव्हा गीता ज्ञानाचा त्याला उपदेश झाला.

ज्ञान कशाकरता

वादविवादाकरता ज्ञान नाहीये. दुसऱ्याला ज्ञानसंपन्न करण्याकरता ज्ञान आहे. दुर्जनच आपल्या विद्येचा उपयोग वादविवादाकरता करतात. त्यांना असे वाटते आपण तेवढे शहाणे आणि बाकीचे सगळे मूर्ख. त्यात आणखी दुर्जनांजवळ धन असेल तर त्यांचा अहंकार जास्ती वाढत जातो. मी मोठा आहे, माझे सगळ्यांनी ऐकले पाहिजे असा ते आग्रह धरतात. आणि त्यांच्या जवळ शक्ती असेल तर त्याचा उपयोग दुसऱ्याला पीडा देण्यासाठीच केला जातो.

जर साधु पुरुषाकडे विद्या असेल तर तो दुसऱ्याला ज्ञानी करून

सोडतो. निरनिराळ्या उपयांनी दुसऱ्याचे अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. साधूची भावना अशी असते की धन हे आपल्याला ईश्वराने दान देण्याकरता दिले आहे. त्याचा उपयोग सर्वांनाच झाला पाहिजे. धन फक्त स्वतःच्याच उपयोगाकरता किंवा मद निर्माण होण्याकरिता नाही. तीच गोष्ट शक्तीची. सर्वांचं रक्षण करण्यासाठी शक्तीचा उपयोग आहे.

रजोगुणाचा प्रभाव

अहंकारामुळे आग्रह निर्माण होतो. आपलेच बरोबर आहे असे वाटते. रजोगुणाचे लक्षण सांगताना म्हणतात की रजोगुणाची वृद्धि कधी होते हे समजत नाही. कामादि विकार आपल्या जवळ आहेत हे रजोगुणी माणसाच्या लक्षातच येत नाहीत. न कळत रजोगुणी माणसाचा नाश होतो. तमोगुणी माणसाला कोणी तशी जाणीव करून दिली तर निदान कळते तरी, पण रजोगुणाचे तसे नाही.

ज्ञान मिळाल्यानंतर स्वधर्माचे आचरण केले पाहिजे. धर्माचरण करणे हे ज्ञानाचे पुढचे फळ आहे. ज्ञानाच्या अहंकारापायी सर्वांचा अपमान करणे हे एक मोठे पाप आहे. कोणाचाही अपमान करायचा नाही.

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर ।

वर्म हे सर्वेश्वर पूजनाचे ॥

असा अभ्यास आहे माहात्म्यांचा. कोणाचाही द्वेष करायचा नाही. सर्वत्र भगवान् एक आहे ही त्यांची भूमिका आहे. त्यामुळे ते अपकार करणाऱ्याचा, द्वेष करणाऱ्याचा, निंदा करणाऱ्याचा द्वेष करीत नाहीत. द्वेष करण म्हणजे अभक्ती.

ज्याची चूक झाली त्याला आपल्या चुकीबद्दल पश्चाताप झाला पाहिजे. अनुताप झाला पाहिजे. पश्चाताप झाल्यावर शिक्षण कमी

असलं, ज्ञान कमी असलं तरी सुद्धा त्याचा उद्धार होतो.

पाप आणि पुण्य हे कर्मांचे दोन भाग आहेत. त्याला धर्म आणि अधर्म म्हणतात. शरीराने होणारे, वाणीने होणारे, मनाने होणारे, स्वतः केलेले किंवा दुसऱ्याकडून करविलेले, अनुमोदन दिले असलेले पुण्य अथवा पाप 'कर्म' म्हणून धरले जाते. पाप स्वतः न करता दुसऱ्याकडून करविले तरीसुद्धा दोष येतो.

ईश्वराला जरी इच्छा शक्ती असली तरी स्वतःच्या इच्छेने काही सृष्टी रचना झाली नाही. जीवांचं कर्म हे सृष्टीला निमित्त आहे. प्रलयानंतर सृष्टी आणि सृष्टीनंतर पुन्हा प्रलय असे सारखे चालू आहे. जीव हे सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून आहेत.

कर्मांचे रहस्य

पूर्वी काय कर्म झाली आहेत, त्यांचा परिपाक कसा होईल असा विचार आपल्याला करता येत नाही, पूर्व कर्मांचे आपल्याला स्मरण नाहीये. पण यापुढे आपल्यात सुधारणा कशी करायची, दुःखाचा प्रतिकार कसा करायचा ते योगशास्त्रकार सांगतात.

दुःखाचं आणि सुखाचं कारण काय हे समजावून घेतलं पाहिजे. ते समजल्यावर त्याप्रमाणे वागलं पाहिजे. आपण जर ते ज्ञान संपादन करून त्याप्रमाणे व्यवस्थित वागलो, या जन्मामध्ये चांगले क्रियमाणे निर्माण केले तर पुढे उन्नती होऊ शकेल, चांगले पापकर्मापासून बुद्धीला परावृत्त करणे हा खरा ज्ञानाचा उपयोग आहे. नाहीतर नुसतच नरकात जावं लागतं असं नाही तर, नरकवास संपल्यावर शिल्लक राहिलेल्या पापकर्मांची फळ भोगण्याकरिता पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. आता तो जन्म कोणता येईल याचा नेम नाही. सृष्टी असेपर्यंत हे चक्र चालूच रहाणार आहे. प्रलयाच्या वेळी ती सगळी कर्मे स्थगित होतात आणि पुन्हा सृष्टीच्या रचनेच्या वेळेस ती सगळी कर्मे पाहून सृष्टीची

रचना होते.

जीव जो आहे त्याची कर्मे त्याच्या बुद्धीने होतात असे नाही. बुद्धीमध्ये असणाऱ्या वासना आणि संस्कारांच्या आधीन कर्मे आहेत. म्हणून बुद्धीमध्ये चांगले संस्कार करावेत, बुद्धि सात्विक बनवावी. राजस, तामस बुद्धि असेल तर त्याच निरसन करावं. याकरिता मनुष्य जन्मामध्ये प्रयत्न करण्यास सांगितला आहे. ज्ञान समजून घेण्याकरिता बुद्धि दिलेली आहे. त्या बुद्धीने ते समजून घेऊन त्याच्यातले काय सोडायचे आणि काय घ्यायचे हे समजलं पाहिजे. त्यासाठी मार्गदर्शक माहात्म्यांची संगती घडली पाहिजे. त्यांची संगती घडायला पुष्कळ पुण्य पाहिजे. त्यांच्या संगतीनेसुद्धा सर्वांची बुद्धि सुधारणे शक्य नाही. पण त्यांच्या संगतीने बुद्धीचे संवर्धन होते हे मान्य करायला पाहिजे.

जिज्ञासाच उत्पन्न होत नाही. वाचून काय करायचं? सोडून द्यायचं. हे आपल्या बुद्धीतले दोष आहेत. आपले कर्म सुधारण्यासाठी आधी आपल्याला ज्ञान व्हायला पाहिजे. पण हे ज्ञानच अगोदर होत नाही आणि आपली कर्मे सुधारत नाहीत. तो बुद्धीविकास साधण्यासाठी सज्जनांचा आश्रय सांगितला आहे.

आपण केलेल्या अपराधाबद्दल जर आपल्याला पश्चाताप झाला तर आपण शुद्ध होतो. संसारासक्त माणसाला संतांची भेट होऊन त्यांच्या उपदेशाचा मनावर परिणाम झाला आणि आपले आयुष्य फुकट गेले, आता आपला उद्धार कसा होईल वगैरे विचारांनी पश्चाताप होऊन वैराग्य उत्पन्न झालं तर त्याचे संस्कार बदलतात आणि तो सन्मार्गाने जातो.

प्रायश्चित्त घेणारा जर हरिचा भक्त नसेल तर त्याला शास्त्राने सांगितलेली कर्मे पवित्र करू शकत नाहीत. कर्मकांडालासुद्धा भक्तीचं सहाय्य सांगितलं आहे. कर्म आणि भक्ती यांचा समुच्चय असला पाहिजे असा शास्त्रसिद्धांत आहे.

संतांचे सामर्थ्य

असेही महात्मे जगामध्ये आहेत की ज्यांच्या शरीराच्या स्पर्शाने किंवा केवळ त्यांच्या दृष्टीपातानेही बुद्धीचे परिवर्तन होऊ शकते. हे सगळे धर्माचरणाचे, त्यांच्या तपाचे सामर्थ्य आहे.

वैराग्य

सर्व अनुकूल परिस्थिती असताना वैराग्य उत्पन्न होणे ही एक स्वतंत्र ईश्वराची कृपा आहे.

संयमित जीवन अन् योगाभ्यास

योगाभ्यास करणाऱ्याने सर्व प्रथम वाणीचा निरोध केला पाहिजे. खरही नाही आणि खोटही नाही, चांगलही नाही आणि वाईटही नाही. बोलायच नाही मुळी काही! तेव्हा वाणीचा निरोध हा पहिला दरवाजा आहे योगाभ्यास करणाऱ्याला. त्याचप्रमाणे आहार. मित आहार घेणे वगैरे यमनियमादिंचे पालन करण्याचा ज्याचा निश्चय आहे तोच खरा योगाभ्यासाचा अधिकारी आहे. नाही तर वाटेल तेवढा आहार घ्यायचा, हवी तेवढी झोप घ्यायची अशा माणसाला योगाभ्यास कधीच जमणार नाही.

संतांनी नामस्मरणाचा प्रचार केला. नामस्मरणासारखे साधन दिसायला जरी सोपे असले तरी त्याचे फल मात्र मोठे असते असे म्हणतात.

देवाची आठवण होण्याला दुःखाचाही उपयोग होतो. अर्थात् तसे सुकृत असेल तरच, नाहीतर नाही. ईश्वराकडे जाणारे फार कमी लोक आहेत.

शरीराबद्दल उदासीनता निर्माण झाल्याशिवाय धर्माचरण होऊ शकत नाही. तात्पुरते होत असेल पण खरे नाही. आणि तरीही आपण खरे

धर्माचरण केले यावर समाधान मानतो आहोत. पण ते खरे धर्माचरण नाही.

अत्यंत दुःख झाल्यावर आपले मन परमार्थाकडे जाते. पारमार्थिक, आत्मानात्म विचार करण्याची योग्यता येते. अधिकारी पुरुषाने अशा वेळेस केलेला उपदेश मनावर ठसतो. संसार कसा आहे हे समजून येते.

आत्मानात्म विचार

चैतन्यधन परमात्म्याच्या ठिकाणी स्त्री पुरुष वगैरे भेद नाही. . . खऱ्या धीर पुरुषाची प्रवृत्ती अंतर्मुख झालेली असते. बाह्य जगाचा सगळा विचार बंद करून अंतर्मुख प्रवृत्तीने आपला आत्माराम कसा आहे हा जेव्हा तो विचार करू लागतो, तेव्हा त्याचा सगळा भ्रम दूर होतो आणि खऱ्या आत्मस्वरूपाचे त्याला ज्ञान होते.

अखंडसत्कर्म

'सत्कर्म योगे वय घालवावे' म्हणतात. सत्कर्माचरण हे सतत यावज्जीव चालू राहिले पाहिजे. कोणत्या वेळी कोणत्या कर्माचे फळ मिळेल सांगता येत नाही. शुध्द बुध्दीने सत्कर्म करण्यात आयुष्य गेले पाहिजे.

एकात्मता

"सर्वेपि सुखिनः सन्तु" ही भावना निर्माण होण्याकरिता धर्माचरणाची आवश्यकता असते. स्वार्थ बुध्दी गेली पाहिजे. आपल्या मनांत विचार येतो, धर्माचरणाचे काय फळ आहे? 'सर्वेपि सुखिनः सन्तु' मध्ये आपण नाही का येत? देवा जवळ प्रार्थना करताना मलाच तेवढे द्या असे कशाला म्हणायचे? पण, 'सर्वाना सुखी करा' असे म्हटल्यावर

आपलाही त्यात समावेश होतो ही जाणीव आपल्याला राहात नाही.
भवरोग वैद्य परमात्मा आहे आणि तीर्थ अंगारा हे त्याचे औषध आहे.

पुण्यकर्म कोणते

स्वतःचं पुण्यकर्म विसरून जाणं हे खरं पुण्यकर्म आहे. आणि मी हे पुण्यकर्म केले असा अभिमान धरून ते चार लोकांना सांगितले मग तर पहायलाच नको. त्या पुण्यकर्माचे सर्व फल निघून जाते. शास्त्र म्हणते आपण केलेल्या धर्माचे आपणच इतरांजवळ वर्णन केले तर तो धर्म नाहीसा होतो. पण तीच युक्ती पापाकरिता सांगितली आहे. जर आपल्याकडून घडलेले पाप स्वतःच्या मुखाने इतरांना सांगितले तर ते पाप नष्ट होते. पण तेवढे धैर्य आपल्या जवळ नाहीये.

ईश्वराची प्रेरणा असल्याशिवाय धर्मबुद्धि उत्पन्न होत नाही. भगवंतांची भक्तीसुद्धा त्याच्या प्रेरणेशिवाय होत नाही.

तुम्ही सत्कर्म करा. पण सत्कर्म करताना ती बुद्धि देणारा परमात्मा आहे ही जाणीव ठेवा. मी करतो असे समजू नका.

ईश्वरकृपेने आणि प्रयत्नाने प्रारब्धातही बदल होऊ शकतो हे सीमंतीनीच्या चरित्रात दाखवले आहे.

सद्गुरूंच्या आज्ञेने कोणतेही अनुष्ठान व्हावे. आपल्या इच्छेने ते करणं बर नाही. जबाबदारी त्यांची आहे.

भक्ती हा सुद्धा मोठा प्रयत्नवाद

भगवंताची भक्ती म्हणजे सुद्धा एक प्रयत्नवादच आहे ना! कोणाचीही नोकरी करून मान अपमान सहन करणे म्हणजेच प्रयत्नवाद नाहीये. संतांनी दाखवलेला भक्तीमार्ग हा मोठा प्रयत्नवाद आहे. तिथे काया वाचा मनाची अत्यंत शुद्धि आवश्यक आहे. हा फार श्रेष्ठ प्रयत्न आहे.

‘वाहू हा संसार देवा पायी’ हे, निदान दुःख दूर झाल्यावर तरी व्हायला पाहिजे. वस्तुतः दुःख नसतानाच हे झालं पाहिजे. सगळं देवाचेच आहे. पण सगळे प्रयत्न संपलेले आहेत. आपण काही मानवी प्रयत्नानी दुःख दूर करू शकत नाही, अशा स्थितीतही देवावर भार टाकणे हेही चांगले पुण्य आहे.

सर्वांचे मंगल करणाऱ्या भगवंताने मनुष्यरूप जरी धारण केले असले तरी ती ईश्वरशक्ती सुप्तावस्थेत कायम आहे. भक्त आला की त्याच्या भावनेच्या संबंधांनी ती शक्ती व्यक्त होते.

दाता एक रघुनंदन

माणसे एखादी गोष्ट देताना देतात. पण ती उपकाराच्या भावनेतून देतात. त्यामुळे त्या दात्याचा अहंकार वाढत जातो. आयाचित वृत्ती ही त्याकरता आहे. ही वृत्ती धारण करून राहाणाऱ्यांचे धैर्यही मोठे आहे. कोणा जवळ काही मागायचे नाही. ‘दाता एक रघुनंदन’ ही फार मोठी निष्ठा आहे त्यांची.

वासना नको

आसक्तीमुळे शांतता मिळत नाहीये. अनेक वासना मनामध्ये असताना शांतता कशी असणार? शांततेचा लाभ झाला म्हणजे वासना क्षय झाला आहे. आचार्य महाराज व्याख्या करताना म्हणतात, वासना कमी कमी होत जाणे हे शम आहे, शांती आहे. आणि ही मुख्य आहे. साधन चतुष्टय संपत्तीत शमाला फार महत्व दिलं आहे. जितक्या वासना कमी, तितकं अधिक सुख आहे. बाकीची साधने अंगभूत आहेत, पूर्वांग आणि उत्तरांग यांच्या अनुष्ठानाने शमसिद्धी होते. वासना क्षय होतो. साधन चतुष्टयामध्ये विरक्ती जी सांगितली आहे ती तीव्र विरक्ती पाहिजे. केव्हां एकदा या मायेतून सुटेन असे तीव्र वैराग्य

निर्माण झाले पाहिजे.

ज्याप्रमाणे सर्व बाजूने घराला आग लागल्यावर इतर कोणाच्याही गोष्टींचा विचार न करता आपण आपला जीव वाचवण्याचा उत्कट प्रयत्न करतो. तितक्या उत्कटतेने या संसारातून आपल्याला कधी एकदा सुटेन असे वाटले पाहिजे.

साधकाला अन्नशुद्धीचे महत्व

संयमाला फार महत्व आहे. एकदा का संयम सुटला की गेलच सर्व. 'मन पवित्र असले म्हणजे झाले, कुठेही काहीही खायला काय' हरकत आहे?' अशी आमची आम्हीच समजूत करून घ्यायची, आपले मन पवित्र आहे असे आपल्याला वाटते. आणि एकदा का एखाद्याच्या संगतीने याला सुरवात झाली की संपले. एकदा पाय घसरला की परत शिखर गाठता येत नाही तसे होते.

कर्मदोष पण कसा

जाणीवपूर्वक होणारा दोष हा अधिक दोष आहे. रागद्वेष पूर्वक होणारे जे कर्म आहे ते दोषपूर्ण आहे. अनिच्छेने, बळजबरीने कराव्या लागणाऱ्या कर्मांचा दोष नाहीये.

एखाद्याकडे श्राद्धाला अजिबातच ब्राह्मण मिळत नाही म्हणून जर श्राद्ध अडणार असेल तर श्राद्धाला अवश्य जावे. उलट अशा वेळी गेलं नाही तर दोष लागतो. पण याचा अर्थ प्रत्येक वेळी जायचे असा नाही.

आचारहीन माणसाकडचे अन्न घेऊ नये. आपले स्वकर्म सोडून दुसऱ्या कर्मात प्रवृत्त झालेल्याकडेसुद्धा अन्न घेऊ नये . . . नेहमी दुसऱ्याचे अन्न घेतल्यास आपले तेज नष्ट होते . . . आधी काही अंश बाजूला काढून शुद्ध झालेल्या द्रव्याचे दान करावे. अशुद्ध द्रव्य देणारा

आणि घेणारा दोघेही दोषी आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रहणाच्या वेळेस तीर्थक्षेत्री कोणाकडून दान घेऊ नये.

. . . आपत्काली दान घेण्यास हरकत नाही. जपाने तो दोष दूर होतो. (गायत्री किंवा नामजप)

कर्मयोग

कर्ममार्ग फार कठीण आहे म्हणतात. पण ज्याला ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे वागायचय त्याला काही कठीण नाही.

कर्मनिष्ठ जे लोक आहेत ते कसे वागतात, त्यांची वाणी कशी आहे, मनोवृत्ती कशी आहे, त्यांच्या शरीराकडून काय काय कर्म होतात, हे सगळ पाहून त्याप्रमाणे आपण आपले आचरण ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

संध्या केल्याशिवाय कोणतेही कर्म करायचा अधिकारच प्राप्त होत नाही.

देवसुद्धा योग्य कर्म करणारा जो असेल त्याच्याकडे स्वतः होऊन जातात आणि त्याच्या कर्मांचे फळ त्याला देऊन टाकतात.

शास्त्राने पुष्कळ सांगितले आहे पण आपली श्रद्धा पाहिजे शास्त्रावर आणि त्याप्रमाणे आचरण करण्याची उत्कंठा पाहिजे. याप्रमाणे वागणारा जो आहे तो परब्रह्मापर्यंत जाऊ शकतो. धर्माचरणामुळे उत्पन्न होणारे पुण्य जीवात्म्याला शेवटपर्यंत उपयोगी पडते. सद्गुरूंची भेट होते. ज्ञान प्राप्ती होते, ज्ञान प्राप्तीच्या मार्गातील सर्व विघ्ने दूर होतात आणि शेवटी आत्मज्ञान होऊन तो मुक्त होतो.

कर्मांचे मुख्य फल म्हणजे वासनाक्षय होऊन सगुणनिर्गुणाच्या भक्तीमध्ये, ज्ञानामध्ये निमग्न होण्याकरता मन निर्वासन होऊन जाणे. हे जे मुख्य फल आहे, ते मात्र राजस कर्माने मिळणार नाही. त्याला भक्तीची जरूरी आहे. म्हणून कर्म करणारा जर अभक्त असेल तर त्याचं

कर्म फुकट आहे. याचा अर्थ त्याला मुख्य फल मिळत नाही. तीन योगमार्ग आहेत. इथे योग म्हणजे उपाय. कर्मयोग, ज्ञानयोग, आणि भक्तीयोग. हे तीन उपाय जीवाचा उद्धार होण्याकरता शास्त्राने सांगितले आहेत.

भास्कर ब्राह्मणाला महाराजांनी गाणगापुरातील सर्वांना जेवायला बोलावण्यास सांगितले. पण महाराजांच्या या आज्ञेची त्याला काही भीती वाटली नाही. आपण भिक्षा करणार आहोत, आपल्याजवळ फक्त दोघा तिघांना पुरेल एवढाच शिधा आहे त्यातून एवढ्या सगळ्यांना अन्नदान कसे करणार, असा विचार मनात आला असता, तर भीती वाटली असती. महाराजांनी आज्ञा केली आहे, त्याला काही काळजी नाही. तो निश्चिंत आहे.

ईश्वरावर विश्वास ठेवल्यावर काही कमी पडेल अशी शंका मनात आणणे म्हणजे खरा विश्वास नाही तो.

ईश्वरावर पूर्ण निष्ठा असल्यामुळे व्यवहारात अनुकूल प्रतिकूल गोष्टी मनातच येत नाहीत. ही भक्ताची योग्यता आहे.

शिष्याची साधने

श्रीपादवल्लभ आणि नृसिंहसरस्वती हे गुरू स्वरूप अवतार आहेत. मार्गदर्शक सदगुरूंचे अवतार आहेत. मत्स्य, कूर्म, वराह वगैरे अवतार भक्तांचे रक्षण करण्याकरता आणि दुर्जनांना शासन करण्याकरिता झाले आहेत. गुरूस्वरूप अवतारामध्ये अज्ञानी जीवांना मुक्त करायचे, त्यांचे कल्याण करायचे, योग्यता पाहून मार्गदर्शन करायचे, सर्वच साधक काही समान भूमिकेवर नसतात. . . श्रद्धा, भक्ती, सेवाभाव ही शिष्यांच्या जवळची साधने आहेत. ह्या साधनांचा अभ्यास करणाऱ्या शिष्याची भूमिका कशी आहे हे पाहून सदगुरूंची कृपा झाली तर एकदम त्याला ते मुक्त करू शकतात.

मुक्तीची इच्छाच पुष्कळ लोकांना होत नाही. संसाराचीच इच्छा प्रत्येकाच्या मनांत आहे. कारण मोक्ष शब्दाचा अर्थ सर्वांना इष्ट असला पाहिजे. कायमची दुःख निवृत्ती ही वास्तविक कोणाला नको आहे? परंतु अनंत वासना मनामध्ये असल्यामुळे त्यातच मन गुंतते आणि संसार बरा वाटतो आणि या संसाराबद्दलच्याच सगळ्या वासना निर्माण होतात.

खऱ्या मोक्षाचे अधिकारी होणेसुद्धा किती तरी कठिण आहे!

सकामभक्ती हा भक्तीमार्गातील एक टप्पा

. . . ईश्वराने संपत्ती दिली आणि त्या संपत्तीच्या द्वाराने जीव विषयभोग जरी घेत राहिला तरी त्या सकाम भक्तीने एक दुसरे कार्य होते ते म्हणजे मनातल्या वासना हळू हळू कमी कमी होत जातात. ती सकाम भक्तीच आणखी शुद्ध भक्तीच्या स्वरूपात प्रगट होते. म्हणून ईश्वराची सकाम भक्तीसुद्धा करायला हरकत नाही असे मोठे मोठे शास्त्रज्ञही मान्य करतात.

देवाला विसरून जाऊन दुसऱ्याकडे जायचे, हात पसरायचे आणि काही मिळायचे नाही, उपकार मानायचे, याच्यापेक्षा देवाला शरण जाताहेत सकाम भजन करताहेत, करू देत, त्यांची सकाम बुद्धीच कमी कमी होत जाईल. संपत्ति मागताहेत देवाकडे, मागू देत. त्या संपत्तीमुळे विषय भोगाकडे लक्ष गेल तरी सुद्धा ईश्वराच्या कृपेने मनातली वासना, इच्छा, कमी कमी होत गेल्यानंतर त्यांच्या मनांत शुद्ध भक्ती निर्माण होते. पुढे ते ज्ञानयोगाचे अधिकारी होतात. खरा भक्तीयोग त्यांना प्राप्त होतो. म्हणून (द्विसाहस्री गुरूचरित्र) या चरित्रामध्ये सकाम भक्तीचा पुरस्कार केला असला तरी त्याचा मूळ उद्देश हा आहे.

पापक्षय झाल्याशिवाय सकाम भक्तीही घडत नाही.

मन कसे चंचल आहे

उधळलेल्या घोड्याप्रमाणे मन असते. तरबेज घोडेस्वार घोड्याला अधून मधून उधळू देतो, मध्येच आवरतो वगैरे प्रकाराने त्याला शांत करतो. त्या प्रमाणे मनाला ताब्यात आणण्याचा मार्ग भगवंतांनी उद्धवर्जना सांगितला आहे तो असा की प्रत्येक वेळी अत्यंत निग्रहही उपयोगी नाही. तो निग्रह सफल होत नाही. अनंत वासनांनी भरलेलं मन त्या वासनांच्या योगाने पुन्हा कधी बेभान होईल सांगता येत नाही. म्हणून शास्त्रकारांनी मनाचा निग्रह करण्यासाठी योगाभ्यासासारखी साधने जरी सांगितली असली तरी मनाचा संयम होणे कठीण आहे. योगशास्त्र म्हणजे प्रयोगशास्त्र आहे. प्राणायामादिकांनी प्राण स्थिर करून नंतर मनाची स्थिरता करायची हा एक मार्ग आहे.

आत्मानात्म विचार करण्याकडे आपली बुद्धि स्थिर करण्याचा प्रयत्न, मनाचा विषयांशी संबंध सुटावा याकरता आहे. विषयांचा संबंध आल्यामुळे मनात वासनांची सतत भर पडत असते. शिवाय आधीच्या जन्मातील कितीतरी विषयांचे संस्कार मनात असतात. ते कमी होण्याकरिता योगमार्ग आहे. मनाची प्राणायामादिकांनी स्थिरता झाली की विषयांशी संबंध सुटतो.

मनन कसे करावे

मननाची आवड ज्या मनाला उत्पन्न झाली ते मन विषयांपासून बाजूला होते. मननाची खरी आवड ज्यांना उत्पन्न झाली त्यांनी वेदान्त विचार करावा. वेदान्त विचारात तीन भाग येतात

जीवात्मा कोण आहे?

समोर दिसणारे जग काय आहे?

परमात्मा कोण आहे?

आत्मसाक्षात्काराचा सोपान

आत्मसाक्षात्कार करून घ्यायचा म्हणजे साधन चतुष्टय संपत्ति पाहिजे. नित्यानित्य विवेक, इहामूर्त्तार्थपरभोग विचार, दम, शम, उपरति, तितिक्षा, समाधान, श्रद्धा, ही षट् संपत्ति आणि तीव्र मुमुक्षा. ही साधन चतुष्टय संपत्ति ज्याने मिळवली तो क्रमाने श्रवण, मनन, निदिध्यासन करू लागतो. आत्मानात्म विचाराकडे त्याची प्रवृत्ती होते. त्या विचाराच्या भूमिका आहे. संपूर्ण उपनिषदांमध्ये आत्मस्वरूप काय वर्णन केले आहे हे प्रथम समजून घेतले पाहिजे.

त्यानंतर ते ज्ञान दृढ करण्यासाठी मनन भूमिका आहे. अगोदर श्रवण भूमिका आहे. मननामुळे सर्व असंभावना जातात. एक परमात्मा परब्रह्म आहे ही भावना दृढ होते. पुढे निदिध्यासन ही साधन भूमिका आहे. निदिध्यासनामुळे विपरित बुद्धि दूर होते.

विश्वरूपाच्या ध्यानामध्ये जर मन स्थिर झाले तर विपरित बुद्धि हळूहळू कमी कमी होते. अहंकार, काम क्रोधादि विकारही कमी होतात. ममता कमी होते. हे सगळे विपरित बुद्धीचे लक्षण आहे. हे सगळे दोष कमी करण्याकरता निदिध्यासन म्हणजे सगुण परमेश्वराचे ध्यान किंवा निर्गुण स्वरूपाच्या ठिकाणी चित्त स्थिर होणे महत्त्वाचं आहे.

ध्यान करणं याचाच अर्थ मनाची स्थिरता असा आहे. मनाची स्थिरता झाल्यावर वासनाक्षय होऊन मनावरचे सगळे कुसंस्कार नष्ट होतात. आमचा वासनाक्षय न होण्याचे कारण असे आहे की आमच्या अनेक जन्माच्या वासना पक्क्या झाल्या आहेत आणि त्या वासना पक्क्या करण्याकरिता पुन्हा आम्ही विषयभोग घेतो, संसारामध्ये पडतो. स्थिर नाही ना मन! त्यामुळे त्या विषय वासनांचाच अभ्यास जास्ती जास्ती होतो.

विषयांच्याकडे इंद्रिये जाऊ द्यावीत किंवा न द्यावीत याबद्दल

शास्त्रदृष्टी अशी आहे, विषयाचा उपभोग घेतल्यानंतर सगळ्या इच्छा पूर्ण होतील असे वाटते लोकांना. कामना, इच्छा या विषयभोगाने पूर्ण करून घ्यायला काय हरकत आहे? पण होऊ शकत नाहीत. मनात विषय वासना उत्पन्न होणे थांबत नाही. तृप्ती नाहीये. भोगाने तृप्ती होईल, वासनाक्षय होईल हा मार्गच नाहीये. मनाला जास्ती जास्ती विषयभोग मिळायला लागले म्हणजे मनात त्या विषयांच्या इच्छा वाढत जातात.

म्हणून त्या नाहीशा करण्याकरिता बाह्येन्द्रिये व अंतर इन्द्रिये यांचा प्रथम विरोध केला पाहिजे.

दुसऱ्याकडे चांगले गुण असतील तर त्याचे मुक्तकंठे कौतुक करावे आणि दोष दिसले तर त्याचा आपण आपल्या मुखाने उच्चार करू नये.

बुद्धीनाश हा सर्वात मोठा नाश आहे. ही बुद्धि तेवढी सुरक्षित ठेवावी आपली. 'बुद्धि दे रघुनायका' अशी प्रार्थना देवाजवळ सर्व संत माहात्मे करत असतात.

तीर्थस्नानाने पापक्षय होतो. तीर्थक्षेत्रामध्ये जायच, देवतांचं दर्शन करायचं, पितरांचं तर्पण करायचं यामुळे जी काही पातकं घडली असतील ती नाहीशी होतात. मनाची शुद्धी होते. पुन्हा तशी पातकं घडत नाहीत. ही व्यवस्था तीर्थक्षेत्रात असते म्हणून तीर्थयात्रा कराव्यात असे शास्त्राने मुद्दाम सांगितले आहे. ज्या ठिकाणी भगवंताचा निरनिराळ्या मूर्तिरूपाने निवास असतो अशा पवित्र क्षेत्रामध्ये भगवतभक्तही येऊन रहात असतात. म्हणून तीर्थक्षेत्रात अशा सज्जनांचाही सहवास, भेट होण्याचा संभव असतो. पूर्ण श्रद्धा आणि भक्तीने मात्र तिथे गेले पाहिजे. नुसते आपले टिप म्हणून जाऊन उपयोग नाही.

भक्तीचे महत्त्व

देवाजवळ मागितली तर मुक्ती मिळेल पण भक्ती मिळेल की नाही सांगता येत नाही. ती मागणारेही थोडेच असतात आणि ती देताना देवालाही विचार करावा लागतो.

संतांच्या संगतीमध्ये काही प्रत्यक्ष वैयक्तिक उपदेश मिळालाच पाहिजे अशा आग्रहाची जरूरी नाही. कोणाच्या द्वाराने कसे मार्गदर्शन मिळेल याचा नेम नाही. ज्याच्या मनामध्ये पूर्ण भक्ती आहे अशा अधिकारी साधकाला कुठूनही मार्गदर्शन मिळू शकते.

वासना नाहीशा कशा होतील?

मनांत उत्पन्न झालेल्या वासनांची तृप्ती झाल्याशिवाय मोक्षमार्ग सापडत नाही. मनाचा निरोध करणे हे कर्तव्य आहे. परंतु जर विषयसुखांनी आपल्या वासनांची तृप्ती होत असेल तर ती करायला हरकत नाही. त्या वासना तशाच राहिल्या तर तत्वज्ञान झाल्यानंतर सुद्धा वासना क्षयाचा एक स्वतंत्र अभ्यास करावा लागतो. तत्वज्ञान आहे, मीच ब्रह्मरूप आहे, सर्वव्यापी मी आहे, अनन्य स्वरूप मी आहे, हे कळले. सर्व दुःख गेले. परंतु मनात असणाऱ्या सगळ्या वासनांचा क्षय होण्याकरता पुन्हा अभ्यास पाहिजे. समाधि अवस्था कायम टिकविण्याकरता प्रयत्न पाहिजेत. प्रारब्ध कर्मांचा प्रतिबंध असेल तर समाधि टिकू शकत नाही.

झोप घेण्याचे ठरवून जरी आम्ही निजलो तरीसुद्धा आपल्या प्रारब्धकर्मांनी जागृतावस्था येते आमच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही झोप घेऊ शकत नाही.

नवस

देवाची पूजा, अभिषेक, अन्नदान आम्ही आधी करीत नाही. पण

अगोदर केलं म्हणून काय झालं? आम्ही सबबी सांगतो आमच्याजवळ इतक नाही, शक्ती नाही वगैरे, पण देवाला अमूक एकच इतकं लागतं असं कुठे आहे? आपल्याकडे जेवढे असेल त्याने देवाचे करावे. अगोदर देवाची पूजा करून नंतर प्रयत्न करायला काय हरकत आहे? पण उलट आहे. मनोकामना पूर्ण झाल्यावर आपण नवस फेडतो.

नरसोबावाडीचे महत्व

ज्या ठिकाणी श्रीपादवल्लभ राहिलेले आहेत त्या ठिकाणी भगवंतांचा वास आहे. त्या स्थानामध्ये राहून जर वेदाध्ययन, यज्ञ, तप, दान इ. केले तर जास्ती फल मिळते आणि लवकर मिळत असं मुद्दाम सांगितलं. इतर ठिकाणी सत्कर्म करताना, नामस्मरण, ध्यान करताना प्रतिबंध येण्याचा संभव आहे. आपली कर्मे पुष्कळ प्रकारची असतात. त्या कर्मांमुळे आपला अभ्यास अखंड प्रतिबंधरहित चालू राहू शकत नाही, पण जे ईश्वराचे स्थान असेल त्या स्थानात जाण्याचे भाग्य जर मिळाले तर त्या स्थानात प्रतिबंध आले तरी ईश्वराच्या कृपेने दूर होतात. आपला अभ्यास निर्विघ्नपणे होतो. आणि आपल्या अभ्यासात जास्ती जास्ती उन्नती होऊन साक्षात्काराची योग्यता आपल्याला प्राप्त होते. म्हणून मोठेमोठे संत महात्मे नरसोबावाडीत येऊन राहात होते.

घर पवित्र केव्हा होते

चित्ताला भ्रम, व्यग्रता निर्माण करणारे प्रसंग आपल्या निवासस्थानात निर्माण होऊ शकतातपण त्याही ठिकाणी जर आपले अखंड अनुष्ठान चालू राहात असेल तर तेही स्थान पवित्र होऊन जाते.

तितिक्षा

बाहेरच्या गोष्टींकडे लक्ष देऊनही काही उपयोग नाही. साधकांनी आपल्या साधनेकडेच लक्ष देऊन राहिले पाहिजे. ईश्वराची आपल्यावर कृपा व्हावी म्हणून आपल्या मनात तळमळ, करूणा वाढत राहिली पाहिजे. लोकांचा काही उपसर्ग झाला तरी तितिक्षेने राहिले पाहिजे. आणि आपले साधन जर अखंड चालू ठेवले तर ईश्वराच्या कृपेने तो साधनाभ्यास टढ होत जातो. ज्ञान, साक्षात्कार, मुक्ती वगैरे प्राप्त होते.

प्रत्याहार

भगवंतानी अर्जुनाला सांगितलं, बाहेरच्या विषयांना बाहेरच ठेव. हे कसे काय? तर आपल्या इंद्रियांच्या द्वारा आपले मन बाह्य विषयांकडे जाते. त्या विषयांशी संबंध आल्यावर ते विषय संस्काररूपाने पुन्हा आंत येतात. आत आल्यानंतर त्या संस्कारांच्या रूपाने ते मन परत बाहेरही जाते, असे सारखे चालले आहे. त्यासाठी बाहेरचे विषय बाहेरच ठेवायचे म्हणजे प्रत्याहाराचा अभ्यास झाला पाहिजे. इंद्रियांचा निरोध झाल्यावर मनही बाहेर जायचं बंद झालं, त्यामुळे बाहेरचे विषय आंत येणंही बंद झालं.

अगदी डोळे मिटून बसले तर झोप येणार. डोळे उघडून बसले तर व्यग्रता येणार, हे दिसले ते दिसले असे विचार येणार, म्हणून अर्धोन्मिलित दृष्टी सांगितली आहे. भ्रूमध्यात नेत्र न्यायचे, बाहेरही श्वास जायचा नाही, आंतही यायचा नाही. तो फक्त सम म्हणजे कुंभकरूपाने राहिला पाहिजे. कुंभक म्हणजे प्राणवायुची, मनाची स्थिरता. या उन्मनी किंवा समाधि अवस्थेत निरंतर राहायचे. हा आत्मचिंतनाचा अभ्यास चालू ठेवायचा.

वैराग्याचा हेतु सांगताना पंचदशीकार सांगतात, संसाराबद्दल दोषदृष्टी निर्माण झाली पाहिजे. संसारामध्ये दोष काय आहेत हे

समजले पाहिजे. मग संसाराबद्दल निवृत्ती निर्माण होते. विष पडलेले अन्न कोणी खाईल? 'संसारात खरे सुख नाही', कायम टिकणारा हा विचार मनामध्ये पक्का ठसला म्हणजे त्याच्याबद्दल वैराग्य निर्माण होईल.

सद्गुरुंच्या दर्शनाने पाप जाते, ताप जातो आणि दैन्यही जाते, हा एक पूर्ण विश्वास, निष्ठा, महाराजांच्या शक्तीबद्दल ज्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली त्यांना ही तिन्ही फळे मिळतात. पण वस्तुतः ते फळाची आकांक्षा करीत नाहीत, हे मोठे फल आहे. फलाची इच्छा असेल तर महाराज फळ देतील. सकाम भक्त जरी असला तरी त्याच्या कामनेप्रमाणे फळ मिळेल. पण ईश्वराचे महात्म्यांचे सामर्थ्यच असे आहे की फळाची मनात इच्छाच उत्पन्न होत नाही, किंवा राहात नाही.

ईश्वराच्या भक्ताला भीती कसली! भीती मनांत असली तर ती काढून टाकली पाहिजे. दैवी संपत्तीचे पहिले लक्षण म्हणजे 'अभयं सत्वसंशुद्धि'. अभय हे मुख्य लक्षण आहे. अभय ही देवाने दिलेली संपत्ति आहे. निर्भय झाला पाहिजे भक्तांनी. मृत्युचीसुद्धा भीती नसावी.

सद्गुरुंच्या बरोबरच राहिले म्हणजे दास्यभक्ती होते असे नाही. आपल्या वर्णाश्रमधर्माचे, कर्मयोगाचे आचरण करणे ही सुद्धा दास्यभक्तीच आहे. शास्त्रकारांनी कर्मयोगाचा दास्यभक्तीमध्ये अंतर्भाव केला आहे.

भक्त कितीही दूर असला तरी देव दूर नाही. तो सर्वव्यापी आहे. तो दूरही आणि जवळही आहे असे वर्णन उपनिषदामध्ये आले आहे. एखादा म्हणेल काय विसंगती आहे! एकावेळी दूरही आहे आणि जवळही आहे असे म्हणणे ही विसंगती आहे.

महाराज म्हणतात, यात काहीच विसंगती नाही. दूर आहे पण कोणाला?

“जै जगा धाकुटे होईजे तै जवळीक माझी” जवळ आहे परमात्मा पण धाकटं व्हायला हव. निरहंकारी झालेत्या माणसाला परमात्मा जवळ आहे. अहंकारी किंवा स्वतःला सामर्थ्यशाली समजणाऱ्या माणसाला तो दूर आहे. याप्रमाणे असा विश्वास ज्याच्या मनामध्ये निर्माण झाला दास्यभक्ती ज्याला मिळाली, त्याला महाराज कुठेही असले तरी जवळच आहेत.

सर्व भूतांच्या ठायी प्रेम निर्माण होणे ही भक्तीची मुख्य उच्च भूमिका आहे. सर्वत्र एक परमात्मा आहे. परंतु ती प्राप्त होणे कठीण आहे. हळूहळू होणार ती. म्हणून ही जी काही विभूती रूपे परमात्म्याने धारण केली आहे, त्यांच्या ठिकाणी जरी भक्ती उत्पन्न झाली तरी ती उच्च भूमिकेपर्यंत नेऊ शकते. ती भक्ती शिकायची आहे.

आरंभाला गुरु शिष्याची बुद्धि, इंद्रिये वगैरे कशी आहेत ही सगळी तपासणी करतात. ज्या बुद्धीमध्ये ज्ञानाचे संक्रमण करायचे ती बुद्धि चांगली आहे की नाही हे पाहिल्याशिवाय ज्ञान कसे देणार? बुद्धि शुद्ध करण्याकरता सेवा, कष्ट केले पाहिजेत.

निश्चयानेच कार्यसिद्धि होते. अमूक, एक करायचे असा निश्चय पाहिजे आणि मध्ये कितीही विघ्न आली तरी उत्साह कमी होता कामा नये.

सुख दुःख देणारा कोणीही नाही. कारण सगळेही जीव स्वकर्मसूत्राने बांधले गेलेले आहेत. त्यांनी केलेल्या कर्माचे फळ त्यांनी भोगले पाहिजे. त्याबद्दल ईश्वराला काय दोष द्यायचा? अहंकार धारण करून आपण केलेले कर्मही कबूल न करणारे आम्ही, देवाला दोष देतो.

कर्मानुसार सगळे चाललेले आहे. कर्माचे फळ ईश्वर देतो. आमची अनंत जन्मांची कर्म आहेत. जेवढे आम्हाला मिळायचे तेवढे मिळते. यात बदल कोणीही करू शकत नाही. परंतु ईश्वराची कृपा एवढी आहे की कोणच्याही जन्मात गेलो तरी तो आमच्या उदर निर्वाहाची सोय

करतो. उत्पत्ति, स्थिती आणि लय करणारा परमात्मा समष्टी आहे. विद्वान असो ज्ञानी असो, राजा असो रंक असो ह्याची सर्वत्र समष्टी आहे. योगक्षेम करणारा तो आहे.

नामस्मरण करणाऱ्या भक्ताला चांगले अनुभव येतात, चित्तवृत्ती सात्विक होते, दर्शने होतात. हे कोणाला सांगू नये. जे लोक दुर्जन आहेत, त्यांना नामाचे वैभव सांगू नये. अशा लोकांना सांगून काय उपयोग? ते नामाकडे वळणार आहेत का? हा एक नामापराध आहे. जो आस्तिक भक्त असेल त्याच्याजवळ बोलायला हरकत नाही.

प्रसाद जर झाला तरच हा संसारभ्रम पूर्णपणे नाहीसा होतो. सदुरुंचा प्रसाद होऊन मार्गदर्शन मिळाल्यावर जीवांकडून प्रयत्न घडतात. ते प्रयत्नसुद्धा दीर्घ कालपर्यंत अखंड चालू राहिले पाहिजेत. आणि तेही विश्वास ठेवून. माझ्या प्रयत्नांना यश मिळालेच पाहिजे; अशा विश्वासाने तो अभ्यास, प्रयत्न झाले तरच त्याचे फळ मिळते.

ठेविले अनंते तैसेची राहावे . . . ही ओवी काय सांगते? भक्तीमध्येसुद्धा ईश्वराची इच्छा आहे. त्याच्या इच्छेप्रमाणे राहावे ही फार मोठी भूमिका आहे. संसारासक्त चित्त असणाऱ्याच्या मनामध्ये भक्ती मिळणार नाही. त्या अनंताची इच्छा आहे तसच राहिलं पाहिजे.

ग्राहक नसल्यामुळे उपदेश होत नाही. सदुरुंची दुर्लक्ष केले असे म्हणायचे कारण नाही. आमच्या मनांतील जिज्ञासा संपलेली आहे. ज्ञान देणारे समर्थ आहेत. सर्वज्ञ, संत माहात्मे आहेत. ईश्वराच्या आज्ञेने फिरत आहेत पण ग्राहकच नाही. ते देत असलेले ज्ञान घेणारे कोणी नाही.

ही जिज्ञासू भूमिका प्राप्त होणे फार कठीण आहे. तीव्र जिज्ञासा उत्पन्न व्हायला पाहिजे. सदुरुंची भेट व्हावी, त्यांच्याकडून मार्गदर्शन व्हावे, आत्मोन्नतीचा मार्ग कोणता आहे हे कळावे, अशी तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे. तरच तशा सदुरुंची भेट होऊन कार्य होते.

केव्हाही त्यांच्याकडे जाल तेव्हा त्यांचे भक्त वात्सल्य अनुभवाला

येईल पण तशी दृढ भक्ती मात्र पाहिजे. भक्ताजवळ भक्ती असते, प्रेम असते परंतु ते दृढ आहे की नाही याची सदुरुंची परीक्षा करतात. त्यांचे ऐकले पाहिजे. नुसती आपल्या जवळ भक्ती आहे अस समजून भागत नाही.

त्या भक्तीच्या बरोबर नुसती आम्ही परंपरेप्रमाणे सेवा केली असे फक्त म्हणून भागत नाही. बुद्धीमध्ये असणारे दोष दूर व्हायला पाहिजेत. आणि मग निर्दोष बुद्धीने सेवा घडली पाहिजे. त्या सेवेचे फळ म्हणजे सदुरुंची आपली उपेक्षा केली असे म्हणणारच नाही भक्त. देवाने दिलेली कोणतीही स्थिती चांगलीच आहे असे भक्ताला वाटत असते. साधकभक्तांनी एक विचार नेहमी मनांत ठेवला पाहिजे की देव, सदुरु, भक्तांवर कधीही रागावत नाही. त्याची उपेक्षा करित नाही. रागावणे, उपेक्षा करणे हे अल्पसामर्थ्यांचे लक्षण आहे.

देवाचे सामर्थ्य परिपूर्ण आहे ही जाणीव एकदा पक्की झाली म्हणजे देव रागावला, त्याने लक्ष दिले नाही असे कधीच वाटणार नाही. "जैशी स्थिती आहे तैशा परी राहे" आपल्या संचिताकडे लक्ष द्या. देवाच्या सामर्थ्याची अवहेलना करू नका.

पूर्व पुण्याईनेच सदुरुंचेर दृढ श्रद्धा बसते. ती सुद्धा ईश्वराची कृपाच आहे.

गुरुंचे सामर्थ्य नाही म्हटले तर सामर्थ्य नाही. त्याचे फळ मिळत नाही. आहे म्हटल्यावर फळ मिळतं. भवसिंधूत बुडणाऱ्याला भक्ती ही तारक आहे.

मंत्रावर दृढ श्रद्धा, पाहिजे. फळ मिळेल की नाही असा मनांत आणला की काही फळ मिळायचे नाही. शेवटी ती अश्रद्धाच वाढत जाते. फळ अश्रद्धेने मिळत नाही हे त्याला कळतच नाही. मिळेल की नाही, मिळेल की नाही, अशा अश्रद्धेने केलेल्या कर्मांचे फळ मिळाले नाही, की यात काही अर्थ नाही असं म्हणून मोकळ व्हायचं! मग

शास्त्र खोटं आहे असं म्हणायचं.

जीवन हे क्षणभंगुर आहे हा विचार धर्माचरण करताना मनामध्ये पाहिजे.

विद्यार्जनाच्या वेळेस मात्र मी अजरामर आहे, हे ज्ञान मी मिळवीनच अशा बुद्धीने अभ्यास करायचा. त्या वेळेला माझे शरीर विनाशी आहे, काय करायचये विद्या शिकून? असा विचार नाही करायचा. तसा केला तर विद्या कधीच मिळणार नाही. अर्थार्जनाच्या वेळेससुद्धा मी अजरामर आहे अशी भावना पाहिजे.

खऱ्या भक्तांची दृष्टी, 'संसारामध्ये अनुकूलता असली म्हणजे क्षेम आहे' अशी नसते. "ठेविले अनंतं तैसेची रहावे" म्हणजे हा अनंत जे करतो ते भक्ताच्या कल्याणाकरताच करतो ही भावना असल्यामुळे खरे भक्त आपल्या चिंतात समाधान ठेवून राहात असतात.

आपली छाया आपल्याला कधीही सोडत नाही त्याप्रमाणे आपण नेहमी गुरूंच्या दृष्टीसमोर, सन्निध असावे. त्यांच्या जवळ राहून जे काही कार्य असेल ते करावे. ही बुद्धि उत्पन्न होणे म्हणजेच सेवा तत्व आहे. गुरूंचा प्रसाद त्यामुळे मिळतो. गुरूंचे ध्यान हेच त्या भक्ताचे जीवन आहे. खाण्यापिण्याकडे लक्ष नाही. गुरूंच्या चरणांचे तीर्थ घेणे, त्यांच्या कथा ऐकणे, अशी सगळी इंद्रिये ज्याने गुरूंना अर्पण केली तो खरा भक्त. कोणचेही दुःसाध्य कार्य करायची गुरूंनी आज्ञा केल्यावर त्या आज्ञेवर विश्वास ठेवून ते कार्य करावे. कारण त्यांनी आज्ञा केलेली आहे. कार्याची सिद्धी त्यांच्याच सामर्थ्याने होणार आहे. हा विश्वास ज्याच्या मनामध्ये असेल तो भक्त त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन कधीच करणार नाही. गुरुभक्ताला काळसुद्धा भीत असतो.

अहेतुकी भक्ती मिळणे फार कठिण आहे. धर्माचरण करण्याची बुद्धि अनेक जन्मांच्या पुण्याईनेच उत्पन्न होते. अनेक जीवांमध्ये एखाद्यालाच आपण धर्मशील व्हावे, धर्माचरण करावे अशी बुद्धि

उत्पन्न होते. धर्माचरण करणाऱ्यांमध्येसुद्धा ज्ञानप्राप्तीकरता प्रयत्न करणारे फार थोडे आहेत. त्यातही ईश्वर भक्तीचा प्रयत्न करणारे तर अगदीच अल्प आहेत.

नामधारका तुझ्या चित्तामध्ये सद्गुरूंची भक्ती उत्पन्न झालेली आहे. त्यांचे चरित्र ऐकण्यात तुला अत्यंत प्रेम वाटते आहे. तेव्हा काही भिण्याचे कारण नाही तुला. संसार संसार म्हणजे काय? तुझ्यासारख्या गुरुभक्ताला संसाराची भीती बाळगण्याचे काही कारण नाही. संसार मृगजळासारखा आहे. खरा तो नाहीच आहे. ही दृष्टी सद्गुरूंच्या कृपेने मिळाल्यावर संसारच नाही, तर दुःख कसले?

औषध देणारा वैद्य पूर्व जन्मातल्या दोषामुळे उत्पन्न झालेला रोग बरा करू शकतो का? माणसाजवळ इतके सामर्थ्य कुठून असणार?

आपल्या स्वतःच्या सामर्थ्याबद्दल माहात्म्ये हे कधी कोणाला काही सांगत नाहीत.

महाराज ईश्वर आहेत ही भावना कायम राहात नाही हेच मोठे दुर्दैव आहे. अप्रतिहत भक्ती नाहीये. काही थोडासा चमत्कार झाला की आम्ही म्हणतो "हो. महाराज म्हणजे साक्षात परमेश्वर." आपली भक्ती अहेतुकीही नाही आणि अप्रतिहतही नाही.

महाराजांना कशाचीच अपेक्षा नाही. त्यांना फक्त भक्तांचे प्रेम, श्रद्धा तेवढी दिसते.

सेतु बांधायच्या वेळेस रामचंद्रांनीही एक दगड घेतला आणि पाण्यात सोडला. पण आश्चर्य म्हणजे तो बुडाला. बाकीचे वानर म्हणाले, 'आपण ज्याला सोडलत (म्हणजे आपण ज्याचा त्याग केला) तो तरेल कसा? म्हणून तो दगड बुडाला'.

तसे देवाने आपल्याला कधी सोडू नये, हे सतत देवाजवळ मागणे मागायचे असते. देवाला आपले विस्मरण झाले नाही म्हणजे आपल्याला त्याचे स्मरण होते. ही त्याची मोठी खून आहे.

भगवान नृसिंह सरस्वती महाराज आजही गुप्तरूपाने गाणगापुरामध्ये आहेत, पण जे अभक्त आहेत त्यांना मात्र दर्शन नाहीये. हा नुसता ग्रंथ ज्या ठिकाणी पठण होत असेल तिथे भूत, प्रेत, पिशाच्च वगैरेंच्या कोणत्याही पीडा होऊ शकत नाहीत. या ग्रंथाचे सप्ताह पठण करणाऱ्या, श्रवण करणाऱ्याच्या सर्वही इच्छा भगवान दत्तात्रेय पूर्ण करताहेत. या ग्रंथाला सतत भगवान दत्तात्रेयांचे सान्निध्य लाभलेले आहे. हा संपूर्ण ग्रंथ मंत्रमय आहे. ज्याला ईश्वरकृपेने या ग्रंथाचे अधिकाधिक चिंतन मनन करण्याची बुद्धि होईल त्यालाच या ग्रंथातील ईश्वरी लीलेचे रहस्य समजून येईल.

संवादिनी

मृत्यूनंतर माणसाचे काय होते?
दुसरा जन्म मिळतो.

जन्म नंतर मृत्यू पुन्हा जन्म, असे हे किती काळ चालत रहाते?
कर्मक्षय होईपर्यंत हे चक्र चालू रहाते. ज्याने जसे या जन्मात कर्म केले असेल त्याप्रमाणे त्या माणसाला पुढील जन्म मिळतो. तो जन्म माणसाचाच असेल असे नाही. मनुष्याचा जन्म एकदा मिळाल्यानंतर त्या जन्मात त्या माणसाकडून शास्त्राप्रमाणे आचार घडला, पुण्यकर्म घडली, सत्संगती घडली, तत्त्वविचार झाला तर त्याप्रमाणे त्याला पुढचा जन्म मनुष्याचा मिळू शकतो. मानवी जन्म जो आपल्याला मिळालेला आहे त्याचा असा फायदा आपण करून घेतला पाहिजे.

एकदा मनुष्याचा जन्म मिळाला म्हणजे पुन्हा मनुष्याचाच जन्म मिळेल असे नाही. पशुयोनी आहे. पक्षांची योनी आहे. वृक्षयोनी आहे. अशा कितीतरी इतर योनी आहेत. सर्व योनी आपल्याला माहीतसुद्धा नाहीत.

माणसाची बुद्धि पूर्ण नाही असे मानून मग पुढे विचार करायला सुरुवात करावी लागते. माणसाच्या बुद्धीला सर्व काही समजते असे मानणे अगदी चुकीचे ठरेल. खरे सांगायचे तर आम्हाला काहीसुद्धा समजत नाही. माणसाची बुद्धि सर्व समजून घेऊ शकत नाही ही जाणीव पाहिजे. संतांचे हेच सांगणे आहे. याचा अर्थ मानवी बुद्धीवर विश्वास नाही असे नाही. माणूस आपले सर्व कार्य आपल्या बुद्धीने विचार करूनच करत असतो. माणसाने आपली बुद्धि विचार करूनच वापरली पाहिजे. एकादे कार्य चांगले आहे की वाईट आहे त्या आपल्या

कार्यापासून इतर कोणाला त्रास तर होणार नाहीना, हा विचार माणसाने आपल्या बुद्धीनेच केला पाहिजे. सत्संगतीनेच आपली बुद्धि माणसाने कशी वापरावी याची माहिती माणसाला होते.

माणसाला या जन्ममृत्यूच्या चक्रातून सुटका केव्हा मिळते? त्याला मोक्ष केव्हा मिळतो?

मोक्ष मिळणे ही फार दूरची स्थिती आहे. परंतु, जन्म मृत्यूच्या चक्रातून सुटका कशी करून घेता येईल याचा विचार मनुष्यच करू शकतो. त्यासाठी शास्त्रांनी अनेक उपाय सांगितलेले आहेत. हिंदू धर्मात निराशा सांगितलेली नाही. आध्यात्मिक प्रगतीसाठी साधकाने केलेले प्रयत्न कधीही वाया जात नाहीत. या जन्मात साधकाने आध्यात्मिक प्रगतीची जी वाटचाल केलेली आहे त्याच्या पुढच्या जन्मांत प्रगतीची वाटचाल सुरू होते. पुनर्जन्म असल्यामुळे या जन्मांत आध्यात्मिक प्रगतीसाठी केलेला प्रयत्न फुकट गेला असे समजायचे कारण नाही. आध्यात्मिक प्रगती जन्मामागून जन्म चालू रहाते. सगळी कर्मफळे संपल्यानंतरच मोक्ष मिळतो.

शास्त्राने मुक्तीसाठी जे अनेक उपाय सांगितले आहेत, त्यापैकी आपल्याला करता येण्यासारखे कोणते उपाय आहेत, याचा विचार त्या साधकाने केला पाहिजे व त्याप्रमाणे मुक्तीसाठी आध्यात्मिक साधना केली पाहिजे. आपण या जन्मांत जी चांगली कर्मे केलेली असतात त्या चांगल्या कर्मांचे संस्कार घेऊन बुद्धि आपल्या बरोबर येते. पुढील जन्मांत बुद्धि बरोबर येत असल्यामुळे या जन्मांत आध्यात्मिक प्रगतीसाठी जो काही अभ्यास व प्रयत्न केला तो कधीही फुकट जात नाही.

गीतेमध्ये हा प्रश्न अर्जुनाने केलेला आहे. आध्यात्मिक प्रगतीसाठी प्रयत्न करीत असताना मध्येच जर मृत्यू आला तर काय होते? संसारही नाही व मोक्षही नाही असे होते काय?

याला भगवान श्रीकृष्णांनी असे उत्तर दिले आहे की मृत्यूनंतर माणसाची बुद्धि त्याच्या पुढील जन्मांत बरोबर जाते व त्या बुद्धीला अनुसरून तो मनुष्य आध्यात्मिक प्रगतीसाठी पुढे प्रयत्न करू लागतो. याचाच अर्थ असा की आमच्या शास्त्रांत निराशावाद सांगितलेला नाही. पुनर्जन्म जर मानला नाही तरच या जन्मांत आध्यात्मिक प्रगतीसाठी केलेले प्रयत्न वाया गेले असे वाटेल. पुनर्जन्म खरोखरीच असल्यामुळे आध्यात्मिक प्रगतीचे प्रयत्न वाया गेले असे वाटायचे कारणच नाही.

शरीरांत कुंडलिनी शक्ति असते असे आधुनिक डॉक्टर मानत नाहीत. शरीरांत आत्मा असतो असे तरी डॉक्टर कोठे मानतात? शरीरात काही तरी चेतनशक्ति आहे हे मानलेच पाहिजे.

आधुनिक बुद्धीवादी जगांत चेतनशक्ति आहे असे मानतच नाही. ते फक्त पंचमहाभुतेच मानतात. जी इंद्रियांना गोचर होतात. परंतु हे बरोबर नाही. चेतनशक्ती मानलीच पाहिजे. शरीर जिवंत असताना व शरीर मृत झाल्यावर कांही फरक वाटतो की नाही? शरीर मृत झाल्यावर कांहीही हालचाल करत नाही याचा अर्थ मनुष्य जिवंत असताना देहातून कांहीतरी चेतनशक्ती कार्य करीत होती हे मान्य करावेच लागेल. त्यांत काही अंधश्रद्धा नाही हे समजून घेतले पाहिजे. त्यासाठी वेदशास्त्र आहे, धर्मशास्त्र आहे, मंत्रशास्त्र आहे, योगशास्त्र आहे. या शास्त्रांनी सांगितलेले नियम पाळले पाहिजेत. मनाचा निग्रह केला पाहिजे. इंद्रियांचा निग्रह केला पाहिजे. आहारविहारावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे.

केवळ आमच्या बुद्धीला पटले नाही असे म्हणून भागणार नाही. पटत नाही याचा अर्थ तुम्हांला समजत नाही हे कबूल करा. 'पटत नाही,' या बुद्धीवाद्यांच्या शब्दांचा अर्थ त्यांना ते समजत नाही असा आहे.

आपले आयुष्य किती अल्प आहे! या आपल्या अल्प आयुष्यांत काय काय ज्ञान समजून घ्यायचे आहे हे ठरवले पाहिजे. आपले आयुष्य अल्प असल्यामुळे भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करण्यांत आयुष्य व्यतीत करण्यापेक्षा आपण आध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास जास्तीत जास्त केला पाहिजे.

सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत मनांत सारखे विचार चालू असतात. यापैकी अनेक विचार अनावश्यकही असतात. मनांतील विचार बंद करून मन निर्विकार कसे करायचे याचासुद्धा अभ्यास केला पाहिजे.

कुंडलिनी शक्ति जागृत होण्याच्या अनुभवाचेही असेच आहे. पुरेसा अभ्यास केल्याशिवाय तो कुंडलिनी शक्ति जागृत होण्याचा अनुभव येणार नाही.

मन निर्विकार कसे करायचे?

मन निर्विकार कसे करायचे या विषयावर नुसती पुस्तके वाचून कांही होणार नाही. त्याकरिता प्रथम ईश्वरशक्तीवर पूर्ण श्रद्धा पाहिजे. बुध्दीवरही नियंत्रण करण्यासाठी एक फार मोठी शक्ति आहे असे मान्य केले पाहिजे.

तुळशीदासांची कथा माहित आहे ना? त्यांच्या पत्नीने त्यांची कानउघडणी केल्यावर त्यांनी तो प्रेमाचा ओघ ईश्वराकडे वळवला. त्यानंतर त्यांना रामरायांचे दर्शन झाले व त्यांनी तुलसीरामायण हा अप्रतिम ग्रंथ रचला. यावरून पूर्वीची काही कर्मे मानावीच लागतात. सगळ्यांना असे शक्य आहे काय? बायको बोलली आणि घर सोडून निघून गेली असे जगांत घडते काय?

बुध्दीचा उपयोग कसा करून घ्यायचा हे संतांनी चांगले सांगितले आहे. संतांच्या ग्रंथांचा फार उपयोग आहे.

सगुण निर्गुण कोणतेही रूप चालेल. ईश्वराचे सगुण रूप कसे आहे हेही शास्त्रामध्ये सांगितले आहेच. शंकर विष्णु वगैरे कोणत्याही सगुण रूपावर लक्ष केंद्रीत केली तरी चालेल. उदा. "शांताकारम् भुजगशयनम् पद्मनाभं सुरेशम्." या श्लोकाचा अर्थ लक्षांत आला की ती मूर्ती लक्षांत येते.

ध्यान याचा अर्थ कोणीकडून मनाला बाहेरून काढून एका ठिकाणी कोठेतरी स्थिर करण्याचा प्रयत्न करायचा. मनाची स्थिरता जर साध्य झाली तर ती फार मोठी शक्ति आहे. प्राणवायु स्थिर होणे किंवा मन स्थिर होणे हे दोन मार्ग आहेत. योगमार्ग व भक्तीमार्ग.

योगमार्ग म्हणजे प्राणवायु स्थिर झाला पाहिजे. प्राणवायु स्थिर होणे हे अशक्य आहे असे वाटते. वाटू दे, अभ्यास नसल्यामुळे असे वाटते. अभ्यास करणाऱ्या लोकांनी प्राण स्थिर केलेला आहे. प्राणशक्ति ज्याची स्थिर झाली त्याला अनेक सिद्धि प्राप्त होतात. सिद्धि याचा अर्थ मानसिक शक्तींचा विकास उदा. दूरचे ऐकणे, दूरचे पहाणे वगैरे. योगशास्त्र म्हणजे आपल्या बौद्धिक शक्तींचा विकास करण्याचे शास्त्र. ते एक प्रयोगशास्त्र आहे.

अनेक सूक्ष्मजीव आपल्याला साध्या डोळ्यांनी दिसत नाहीत. म्हणजे ते नाहीतच असे नाही. शास्त्रज्ञांनी दुर्बिण शोधून काढल्यामुळे नुसत्या डोळ्यांनी न दिसणारे अनेक दूरचे तारे दिसतात. तसेच हे अध्यात्मशास्त्रही मानले पाहिजे. अध्यात्मशास्त्रांतील अनुभव येण्यासाठी त्या शास्त्रांत सांगितलेल्या अनेक नियमांचे पालन केले पाहिजे. उदा. आहार व विहार यावर नियंत्रण घालणारे नियम. त्यामुळे ते सामान्य लोकांना बंधनकारक वाटते. स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे वागू नये, हाही असाच एक अध्यात्मशास्त्रांत सांगितलेला नियम आहे. कोणते अन्न खावे, सात्विक अन्न व राजस अन्न कोणते याचा विचार करून अध्यात्मशास्त्रांत सांगितलेले सात्विक अन्न घेतले पाहिजे.

बुद्धीत सत्वगुण वाढला पाहिजे. त्याशिवाय एकाग्रता होणार नाही. रजोगुण व तमोगुण वाढल्यानंतर मन चंचल होऊन जाते.

आध्यात्मशास्त्रात सांगितलेल्या नियमांचे योग्य प्रकारे पालन करण्याचा आपला विचार अगोदर पक्का झाला पाहिजे. त्याप्रमाणे आचार करण्याची बुद्धि झाली पाहिजे. आचारधर्माचे सातत्याने व अखंड पालन झाले पाहिजे. एखाद्या सुट्टीच्या दिवशी आचारधर्माचे पालन करून भागणार नाही. तो काही महाविद्यालयांतील तीनचार वर्षांचा अभ्यासक्रम नाही. आध्यात्मशास्त्रांचा अभ्यास अखंड, नियमितपणे, सतत व श्रद्धेने केला पाहिजे. बुद्धि शुद्ध करावी लागते. पांडवांनी राज्य मिळवण्यापेक्षा बुद्धि शुद्ध करण्याला जास्त महत्त्व दिले.

संतांची चरित्रे आहेत. अवतारांची चरित्रे आहेत. त्यांच्या वाचनानेसुद्धा चांगले संस्कार होतात व बुद्धिला चांगले वळण लागते.

मानवजन्म मिळाला आहे. कान, नाक, डोळे, जीभ, त्वचा ही ज्ञानेंद्रियेही मिळालेली आहेत. तेव्हा आध्यात्मिक प्रगतीसाठी आपण सतत प्रयत्न करीत राहिले पाहिजे. पशु पक्ष्यांना याची कांही जाणीव असते का? समोर कांही टाकले तर पशु व पक्षी ते खातात. नाहीतर उपाशी रहातात. त्यांना कांही बोलता येत नाही. बोलण्याचे साधन आपल्याला दिलेले आहे हे केवढे महत्वाचे आहे. त्या बोलण्याच्या शक्तीचा म्हणजे वाणीचा कसा उपयोग करायचा याचा आपण विचार केला पाहिजे.

ज्ञानेश्वरी वाचावी. त्यावर चर्चा करावी. ज्ञानेश्वरीतील एकादा विषय घेऊन त्यावर विचार करावा. कांही समजले नाही तर जाणकरांना विचारावे. एकदा वाचावी. दोनदा वाचावी. भाषा जुनी आहे. परंतु ती भाषा आपल्याला समजणार नाही असे नाही.

आपल्या बुद्धीत जर तळमळ असेल तर दुसरा मार्गदर्शक लागतोच

असे नाही. बुद्धीची समजूत बदलली पाहिजे. पंचमहाभूतांच्या पलीकडे कांही नाही ही सर्व जगांत झालेली समजूत आपण आपल्या बुद्धीतून काढून टाकली पाहिजे.

त्यातहि चांगली कर्मे करून जन्माला आलेले, सत्संगती करणारे व शास्त्रग्रंथ वाचणारे अधिकारी महात्मे आहेत. श्रीरामकृष्ण परमहंस असेच एक साक्षात्कारी संत होते. स्वामी विवेकानंदांनी विचारले की, तुम्ही ईश्वर पाहिला आहे काय? श्रीरामकृष्ण परमहंसांनी आपल्या शक्तीचा प्रयोग केला व स्वामी विवेकानंदांची कुंडलिनी शक्ती जागृत केली. त्यामुळे त्यांना समाधि अवस्था प्राप्त झाली व त्यांना ईश्वर म्हणजे काय याची कल्पना आली. रामकृष्ण परमहंस यांनी स्वामी विवेकानंदांना ईश्वराची कल्पना दिली आणि ते बाजूला झाले. त्यानंतर त्यांनी स्वामी विवेकानंदांना असे सांगितले की तू अभ्यास करत रहा. ईश्वर आहे याची कल्पना आल्यानंतर मग हा अभ्यास होतो.

कांही थोड्या ठिकाणी धर्मशास्त्राचा अभ्यास चालू आहे. परंतु जवहिय्यांची दुकाने थोडीच असतात. भाजीवाल्यांच्या दुकानांसारखे जवाहिरे जागोजागी दुकान मांडून बसत नाहीत. साक्षात्कारी संतही थोडेच असतात. ते सहजासहजी भेटत नाहीत.

साक्षात्कारी संतांचे ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ वारंवार वाचावेत व त्यांतील शिकवणूकीचा अभ्यास करावा. विचार करावा. मनन करावे. चर्चा करावी. संतांचे ग्रंथ हे कांही एकाद्या दिवाळी अंकासारखे वाचायचे नसतात.

संतांचा ग्रंथ सुरूवातीला आपल्याला कळला नाही म्हणजे तो केव्हाच कळणार नाही असे नाही. वाचन करावे. चिंतन करावे. मनन करावे. मनांत कोणताही संशय राहिला नाही म्हणजे झाले. गीता भगवंतांनी सांगितली. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञानेश्वरी सांगितली. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे ईश्वराचे अवतारच आहेत. त्यांनी मराठी भाषेत

ज्ञानेश्वरी लिहून समाजावर केवढे उपकार करून ठेवले आहेत. त्या ज्ञानेश्वरीचा आपण फायदा घेतला पाहिजे. संतांना लोकांना फसवून काहीही मिळवायचे नाही. लोकहि संतांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे कांहीही देऊ शकणार नाहीत. आता तर परदेशांतही ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास होत आहे. आपणही ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केला पाहिजे. जिज्ञासा असली तर ज्ञान होते.

प्राणाचा प्रणव होतो तो कसा?

ज्ञानेश्वरीत काही मार्गदर्शन असेल. प्रणवाचा संबंध वाणीशी येतो. प्राण हा वायुरूप असल्याने अभ्यासाने नामस्मरणाने, ईश्वर भक्तीने प्रणवात त्याचे पर्यवसान होत असेल. ॐकार हा वाणीशी संबंधीत आहे आणि उच्चाराच्या द्वारा अभिव्यक्त होतो.

पण प्राण म्हणजे आपण श्वास घेतो तो, असे म्हणायचे का?

स्थूल दृष्टीने तसेच आहे. त्याचा पूरक, रेचक वगैरे जो अभ्यास सांगितला आहे त्याने प्राणाची स्थिरता करायची आहे. प्राणवायूची स्थिरता झाल्यानंतर प्रणव उर उमटतो.

प्रणव उच्चार म्हणजे परा वाणीपर्यंत जाणे का?

उच्चार म्हणजे वाणीचाच संबंध आला ना! परा, पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरी हे वाणीचे प्रकार. वैखरीत आपण आहोत, मध्यमात फार तर! प्राण आणि मन स्थिर झाल्यानंतर परा आणि पश्यन्ति या अवस्था आहेत. 'वाणी' जरी म्हटले असले तरी ती 'निर्विचार' अवस्थाच आहेत.

इंद्रियनिष्ठ अशा या सगळ्या अनुभवांमध्ये अतिंद्रिय हा फक्त

प्राण आहे ना?

मन तरी कुठे इंद्रियांनी समजते? विचार चालू असतात. साक्षीभावाने ते समजायचे. साक्षीभावापर्यंत मन गेल्यानंतरच मनाच्या वृत्ती कळायच्या. साक्षीभाव ही सुद्धा मनाची एक वृत्तीच आहे की!

निर्गुणाचे पहिले रूप म्हणून ॐकार ओळखला जातो का?

तोच निर्गुण होत जातो शेवटी. उच्चाराच्या दृष्टीने सगुणरूप मानायचे त्याला. वस्तुतः परब्रह्माचे ते एक प्रतीकच आहे, आरंभाला. पुढे जसजशी प्रगती होत जाते तसतसा तो जप करणारा ब्रह्मस्वरूपच होत जातो. केवल प्रणव हा संन्यासांना मुख्य जप सांगितला आहे. इतर मंडळी कोणत्या तरी मंत्राला प्रणवाचे बीज जोडून घेतात.

म्हणजे ओंकार हा सगळ्यांसाठी नाही?

'केवल ओंकार' नाही. केवल ओंकाराचा जप फक्त संन्यासांनीच करायचा. बाकीच्यांनी कोणत्या तरी मंत्राला बीज म्हणून प्रणव जोडून घ्यायचा.

'अहम् ब्रह्मस्मि' हे व्यतिरेक पद्धतीने जाणून घ्यावं आणि 'सर्वम खलु इदं ब्रह्म' हे अन्वय पद्धतीने समजून घ्यावं, याचा अर्थ काय? व्यतिरेक पद्धती म्हणजे साक्षीरूपाने जायच. देहेंद्रियांपेक्षा मी वेगळा आहे हे जाणून घ्यायच. आणि सर्व ठिकाणी सर्व रूपाने तो भरून राहिला आहे हे अन्वय पद्धतीने जाणून घ्यायचे.

म्हणजे हा ज्ञानेश्वरांचा चिद्विलासवाद आहे.

हो. सर्व त्याच्यापासून झालेले आहे, तोच सर्वरूप झाला आहे.

आपल्या भारतीय तत्वज्ञानामध्ये एकीकडे क्षणभंगुरत्व सांगितले आहे आणि लगेच दुसरीकडे सातत्य सांगितले आहे याचा मेळ कसा घालायचा?

चैतन्य एकाच रूपामध्ये नाही. सारख्या बदलणाऱ्या रूपात त्याचे अस्तित्व जाणवते. गीतेच्या १५ व्या अध्यायातील, “उर्ध्वमूल अधःशाखम्” हा श्लोक लक्षात घ्या. वृक्षाचे मूळ तेवढे नित्य आहे बाकी सगळ बदलणार आहे ना! ब्रह्म कूटस्थ आहे. कूट याचा अर्थ सोनाराची ऐरण. तिच्यावर अनेक दागिने घडतात पण ऐरण निर्विकार असते तसे हे परब्रह्म आहे.

अविनाशी आणि न बदलणाऱ्या अवस्थेपर्यंत जाणं आणि त्या अवस्थेमध्ये सतत राहाणं हे कस साधायचं?

हे रूप टाकायचं आणि ब्रह्मरूप आहेच, त्याच्याबद्दलच अज्ञान दूर करायचं. नवीन कांही घ्यायचं नाही. नवीन अवस्था आली असं वाटायचा संभव आहे. तसं नाही. अविद्येचा नाश म्हणजे मोक्ष. मोक्ष म्हणजे नवीन काही नाही.

‘मोक्ष’ ही एक अवस्था आहे असं म्हणायचं का?

अविद्या दृष्टीने मोक्ष ही अवस्था आहे. अविद्या आहे म्हटल्यानंतर गेली पाहिजे. स्वरूप दृष्टीने काहीच नाही. अविद्या नाही काहीच नाही. पूर्वी अविद्या होती, आता गेली हे म्हणणेही अज्ञानच आहे. अविद्येला अस्तित्व नाहीच आहे. ब्रह्माच्या सत्तेनेच सर्व भासते. मग अस्तित्व दुसऱ्या कोणाचे आहे? काहीच नाही. “सर्वम् खलु इदम् ब्रह्म” हे त्या दृष्टीने आहे. ब्रह्माची सत्ता म्हणजे प्रातिभासिक सगळ आहे. कोणालाही स्वतंत्र सत्ता नाही.

शंकराचार्यांच्या “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या” यातील ‘मिथ्या’ या शब्दाचा अर्थ काय करायचा?

‘मिथ्या’ हा वेदान्तातील पारिभाषिक शब्द आहे. मिथ्या म्हणजे अनिर्वचनीय. त्याला सत्ही म्हणता येत नाही असत्ही म्हणता येत नाही. जग म्हणजे अस काही तरी आहे.

म्हणजे ‘मिथ्या’चा अर्थ ‘खोटं’ असा नाही?

नाही. खोटं कसं? खोट असतं तर भासलं कस असतं? दोन अडचणी आहेत. सत् म्हटलं तर बाधून उपयोग नाही. कायम पाहिजे. असत् म्हटलं तर भासून उपयोग नाही. मिथ्या म्हणजे हे जग अस काही तरी आहे. भास आहे. आता त्याला सत्ही म्हणता येत नाही असत्ही म्हणता येत नाही. अनिर्वचनीय, अशा अर्थाने आहे तो मिथ्या शब्द. व्यावहारिक सत्ता मानायला हवी. वेदान्ती ते जग दिसत असताना खोटं कसं मानतील? ‘मिथ्या’ या पारिभाषिक शब्दाचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे. असत् म्हटल तर भासेल कसं ते? भास तर मान्य केलाच पाहिजे. सत् तर म्हणता येत नाही. ‘असत्’चा बाध होतो.

समर्थाचा अजातवाद हेच सांगतो का?

अजातवाद हा एक वेगळावाद आहे. विश्व झालच नाही ही फार मोठी भूमिका आहे. एक “वासुदेवः सर्वम्” ही बुद्धी झाली की आलही नाही गेलही नाही. गेलं म्हटलं म्हणजे मागे त्याला अस्तित्व आलं ना! ते मान्य नाही. कोणाच्याही कालामध्ये अस्तित्व नाही. प्रातिभासिक सत्ता ज्याला म्हणतात. सर्वही जग हे प्रातिभासिक आहे. भासते तो पर्यंत आहे. एवढाच त्याचा अर्थ. शुक्ती रज भासते आहे. प्रतिभास म्हणजे दृष्टी सृष्टीवाद. दृष्टी म्हणजेच सृष्टी. म्हणजे त्याला पूर्वी अस्तित्व नाही. असल्यानंतर त्याचं दर्शन होतं हा सृष्टी दृष्टीवाद झाला.

त्याच दर्शन मानल्यानंतर त्याला पूर्वी अस्तित्व असलं पाहिजे. त्या शिवाय ज्ञान कसं होईल? अस्तित्वाशिवाय ज्ञान नाही. पण ज्ञानाच्या पूर्वी अस्तित्व मानणे हा सृष्टी दृष्टीवाद झाला. आणि दृष्टी म्हणजेच सृष्टी. ज्ञान म्हणजेच सृष्टी. ते ज्ञान बंद झालं म्हणजे एक ब्रह्म आहे.

म्हणजे प्रमेपासून प्रज्ञेपर्यंत असे जायला पाहिजे ना?

ते अभ्यासदशेमध्ये सगळं आहे. पुढे काही नाही. पुढे ते प्रातिभासिकच सगळं आहे. शक्ती रजकाला अस्तित्व कुठपर्यंत आहे? दिसतं आहे, मग त्याचा परिहार झाला, हे सगळे विचार अवस्थेमध्ये आहे. प्रकाश पडल्यानंतर ते रजक गेलं. गेलं म्हणजे आलं असलं तर गेलं म्हणायचं. आलं कुठलं? कसं आलं? तेव्हां दिसलं एवढं म्हणायचं. दिसणं हेच त्याचं अस्तित्व आहे. हा फार मोठा वाद आहे. म्हणजे सगळे विकार गेले, समाधि अवस्था ज्याला प्राप्त झाली त्याला संसाराच दर्शन बंद झालं. देह असूनसुद्धा संसार नाहीच त्याला. ती अवस्था प्राप्त होणं, ब्रह्मदर्शनामध्ये नेहमी राहाणं हाही अभ्यास आहे ना! तत्वज्ञान झाल्यानंतर ते दृढ होण्याकरता पुढच्या भूमिका आहेत. चौथ्या भूमिकेवर ज्ञान होत, पण वासना क्षय झाला पाहिजे. मनोनाश झाला पाहिजे. त्या करता अभ्यास करायचा. वासना असल्या की पुन्हा जन्म येणार. तत्वज्ञान झालं असलं तरी काय झालं? मनांतल्या सगळ्या वासना जाणं, मनोनाश होणं, मनाची स्थिरता-स्थितप्रज्ञता प्राप्त होणं या करता दोन भूमिका आहेत.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी संजीवन समाधि घेतली याचा अर्थ ज्ञानेश्वर महाराज अजून तिथे आहेत, असं कांही भक्तांचं म्हणण आहे. देह हा जर पंचमहाभूतांपासून बनलेला आहे आणि तो जर नाशवंत आहे तर मग ज्ञानेश्वर महाराज तिथे आहेत, याचा अर्थ कसा समजायचा?

योगशास्त्र जे आहे ते प्रयोग शास्त्र आहे. त्या योगाच्या प्रयोगाने काल मर्यादासुद्धा जास्ती वाढवता येणं शक्य आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांची संजीवन समाधि हा योगशास्त्राचाच एक प्रयोग आहे. कुंभक ज्याला साध्य झालेला आहे त्याचे शरीर पडणे शक्य नाही. कुंभकावस्था मोठी आहे. प्राणवायु जर शरीरामध्ये असेल तर शरीर पडेलच कसं? काल मर्यादा वाढली की नाही? आयुष्य वाढलेले आहे. हे त्या प्रयोगावरून सिद्ध आहे. आयुष्य वृद्धी प्रयोगाने करता येते. ब्रह्मदेवाचे अमूक एक आयुष्य आहे, देवादिकांचे इतके इतके आयुष्य आहे हे त्यांच्या त्यांच्या योगशक्तीमुळे आहे. मनुष्यांपेक्षा त्यांचे आयुष्य जास्ती आहे. त्यांची योगशक्ती वेगळी आहे. आणि ती अभ्यासाने वाढवता येते. योगशक्ती म्हणजे प्राणशक्तीच आहे. प्राणशक्तीने मनाची स्थिरता झाली, बाहेरचे विचार कमी झाले की प्राणवायु शरीरामध्ये राहू शकतो. दुसऱ्या दृष्टीने विचार करायचा म्हणजे प्रारब्धाने आहे वगैरे हेही देतात. प्रारब्धाने ती विदेहमुक्तीची अवस्था नाही प्राप्त होत. विदेहमुक्ती म्हणजे देह पडला. संपलं. सूक्ष्म देहही गेला. स्थूल देहही गेला. सगळंच गेलं. पण सूक्ष्म देहाप्रमाणे स्थूल देहही राहू शकतो जर प्राणवायु स्थिर झाला असेल तर! केवळ कुंभक झाला तर फार मोठी समाधि अवस्था आहे. शास्त्रावर जर विश्वास असेल तर शास्त्रीय प्रयोगांनी या शक्ती वाढणं शक्य आहे असे मानायला काय हरकत आहे? इथे समाधि लावून बसायचे असा जर त्या योग्याचा निश्चय झाला. तर प्राणवायु स्थिर होऊ शकतो. नाथ महाराजांना दर्शन देऊन त्यांना टोचणारी मूळी काढायला सांगितली. ईश्वराच्या शक्तीमुळे हे सर्व होतय. ज्ञानेश्वरांच्या जवळ योगशक्ती आहे, भक्ती आहे, ज्ञान आहे, सर्व शक्तीच आहे ना! त्यामुळे हे होऊ शकते. आमच्या शक्तीची परिमित स्थिती पाहून आम्हाला या शंका येतात ते कसे शक्य आहे? शरीर कसे राहिल? पण चिरजीव लोक आहेत. मंत्रशक्तीने, आयुर्वेद,

रसायनशास्त्राच्या सहाय्याने योगशास्त्राच्या अभ्यासानेही प्राणायामादिकांनी, ईश्वराच्या कृपेने शरीर चांगले बनवता येते आणि ते दृढ टिकवताही येते.

ईश्वराचे शास्त्रकारांनी कसे वर्णन केले आहे?

ईश्वराचे तीन प्रकारे शास्त्रकारांनी वर्णन केले आहे. सर्व कर्मांचा मी भोक्ता आहे. सर्व कर्म माझ्याकरता आहेत. कर्ताही मी आहे आणि सर्वांचा नियामकही मीच आहे. सर्वलोक महेश्वरम् इतके असून "सुहृदम् सर्वं भूतानाम्" म्हणजे सर्वांचा मी सुहृद आहे. त्यामुळे सगळे संत भक्तीमार्गाकडे वळले. ईश्वराजवळ वात्सल्य आहे. "सुहृदं" याचा अर्थ आचार्यांनी केलेला आहे "प्रत्युपकार निरपेक्षतया उपकारिणम्" असा कोण आहे जगात? मला जर काही उपयोग होत असेल (माझा फायदा होत असेल) तर मी यात पडेन असेच प्रत्येक जण म्हणतो, मग तो कोणीही असो. पण कोणी भजन करा, न करा, उपकार करणे हा त्याचा विलक्षण स्वभाव आहे. त्याच्या जवळ असलेल्या भक्त वात्सल्यामुळे भक्तीमार्ग निर्माण झाला आहे. संतसुद्धा तसेच आहेत ना! ते देवाजवळ काहीच मागत नाहीत. सर्व वासनांचा क्षय हे भक्तीचे आणि ज्ञानाचे फळ आहे. ईश्वर जसा निरपेक्ष आहे तसा भक्त निरपेक्ष होऊन जातो. त्याचा वासनाक्षय होतो म्हणजे शेवटी त्याच्या भक्तीचे पराभक्तीत पर्यवसान होते. हे ईश्वराच्या भक्तीचे फल आहे.

नेहमी असं वाटतं की इतका मूलभूत विचार जर आपल्या शस्त्रामध्ये सांगितला आहे, तरी देखिल भौतिकाचे आकर्षण जनसामान्यांना इतके कां वाटावे?

वाटते. त्याला काय करणार! दृष्ट पदार्थांवर विश्वास बसणे हा कांही

दोष नाहीये. प्रत्यक्ष प्रमाणावर विश्वास बसणार नाही असं कसं होणार? अनुमान, तर्क, शब्द हे थोडेसे पुढचे आहेत. डोळ्यावर विश्वास ठेवावा असे त्यांना वाटते ते सहाजिकच आहे. पण डोळ्यांना दिसणारा पदार्थही खरा असू शकत नाही, हे दुसऱ्या अभ्यासाने पटते. जास्ती काळ दिसणारा, कमी काळ दिसणारा. पण दिसणारा आहे असे लोक म्हणतात. 'दृष्टं तं नष्टं' हे जर पटले तर त्याच्या नादी लागण्यात अर्थ नाही हे कळते. एखादा पदार्थ जास्ती दिवस राहातही असेल. पण आज ना उद्या तो जाणार आहे. नित्यानित्य विवेक जर पक्का झाला तर त्याच्याबद्दल काहीच वाटत नाही. सृष्टीमध्ये असं कां होतं, कां झालं याबद्दल ज्ञानी महात्म्यांना काही आश्चर्य वाटत नाही. चालायचच असं. त्यात काय मोठसं. उदासीन असतात ते!

पंधरावा अध्याय सांगून झाल्यावर सोळाव्या अध्यायामध्ये दैवी गुण आणि असुरी संपत्ती सांगितली आहे. याचा अर्थ असा होतो का की हे जे सर्व आहे ते टिकवण्यासाठी कोणत्या गुणांची आवश्यकता आहे, म्हणून सोळावा अध्याय सांगितला आहे का?

दैवी प्रकृतीचा उपयोग त्या करिताच आहे ना! नवव्या अध्यायात "मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः" अशा प्रकृति सांगितल्या आहेत. दोन प्रकार केलेत त्यांनी, भोगप्रधान प्रकृती, असुरी प्रकृती आणि द्वेषप्रधान प्रकृती, राक्षसी प्रकृती. दोन्हीही त्याज्यच आहेत. भोगप्रधान असुरी प्रवृत्ती म्हणजे मला जे अनुकूल असतील त्यांच तेवढं कल्याण व्हावं. देव वगैरे कांही मानायची तयारी नाही. आणि राक्षसी म्हणजे विध्वंस करायचा फक्त. दुसरा काही नाही. सगळा नाश करायचा फक्त त्याकडे लक्ष आहे. म्हणजे स्वतःही भोग घ्यायचा नाही इतरही कोणाला घेऊ द्यायचा नाही. आणि दैवी प्रकृती स्वतंत्र आहे हे नवव्या अध्यायात सुद्धा सांगितले आहे. तिथे जास्ती विचार केलेला आहे.

त्या दैवी गुणांकडे वळावस वाटणं हे देखिल पूर्व सुकृतावर अवलंबून आहे कां?

तशी इच्छा होणे हे सुकृताचेच फळ मानले पाहिजे ना! पूर्व जन्म, पुनर्जन्म हे सगळे सिद्धान्त आहेतच. सगळ्यांना कां वाटत नाही? थोडेच लोक संत कां होतात? सगळेच संत कां होत नाहीत? त्याचं काय उत्तर देणार? म्हणजे त्यांच्या पूर्व जन्मातल्या काही तरी वासना आहेत. तशाच वासना घेऊन ते जन्माला आलेले आहेत. अर्जुनाची शंका आहे अभ्यास करताना हा जन्म संपला तर काय करायचं? म्हणजे संसारही गेला आणि परमार्थही गेला. श्रीकृष्ण म्हणाले, “नाही. जात नाही. पुनर्जन्म आहे. तुला कळत नाही. तुझे जन्म आणि जन्म या बदलचे ज्ञान तुला नाही. पण मला सगळं माहित आहे.” सूक्ष्म शरीरामध्ये बुद्धितत्व असतेच आणि ब्रह्मज्ञान होईपर्यंत ते टिकते. त्यांत बुद्धितत्व हे मुख्य आहे. सूक्ष्म शरीर नवीन देह धारण केला म्हणजे त्यांत प्रवेश करते. आपण ती प्रज्ञा अभ्यासाने जशी बनवली असेल तीच घेऊन सूक्ष्म शरीर पुढच्या जन्मात जाणार आणि आधी झालेला अभ्यास पुढे चालू होणार. त्याला अनुकूलता मिळते. तशी मार्गदर्शक ज्ञानी मंडळी भेटतात आणि पुढे अभ्यास चालू होतो. वैदिक संस्कृतीमध्ये निराशावाद नाही. आपण केलेल फुकट गेलं अस वाटल तर नास्तिक्य बुद्धि उत्पन्न होऊ शकते. काय एवढ करून शेवटी निघून जायच! निघून जायच म्हणजे या देहातून जायचं. पुन्हा शरीर आहे. पुन्हा आपल्याला प्रयत्न करता येतो. म्हणजे शास्त्रीय दृष्टीने खरा प्रयत्नवाद आहे हा! पुनर्जन्म मानल्याशिवाय प्रयत्नवादात कांही अर्थ नाहीये. कशा करता करायचा प्रयत्न? कशा करता पैसा मिळवायचा? सत्ता मिळवायची? जाणारच आहोत ना आपण? पण निराशावाद उपयोगी नाही. शरीर अनित्य आहे हे तर दिसतच आहे. पण त्याच्या मध्ये कार्य करणारा इंद्रिय वर्ग, करण वर्ग जो आहे तो नित्य आहे. अस

शास्त्राने सांगितले आहे. हे तर बुद्धिला पटण्यासारखे आहे ना! त्यामुळे मी राहू शकतो म्हटल्यावर मला प्रयत्न केला पाहिजे. त्या शिवाय प्रयत्न संभवतच नाही.

गीतेमध्ये भगवान सांगतात, माझ्या ठायी सर्व भूते आहेत आणि सर्व भूतांच्या ठायी मी आहे. आता नवव्या अध्यायात ते म्हणतात माझ्या ठिकाणी सर्व भूते आहेत पण मी भूतांच्या ठिकाणी नाही. आणि ज्ञानेश्वरीमध्ये पाणी आणि त्याच्या फेसाचा दृष्टांत दिलेला आहे. पाण्यात फेस असतो पण फेसात पाणी नसते. आता एवढ झाल्यावर परत दहाव्या अध्यायामध्ये विभूतीयोग आहे. त्यात “या जगामध्ये जे सर्वोत्तम आहे त्यांत तू मला बघ” असे भगवान सांगतात. आता या दोन्हीची सांगड कशी घालायची? मी भूतांच्यात नाही असेही म्हणताहेत आणि मी सर्व भूतांच्यात आहेत असेही विभूतीयोगात म्हणताहेत.

भौतिक लाभाकडे लक्ष देऊ नये एवढंच तात्पर्य घ्यायच. विभूती सांगितल्या तरी ध्यानाचा अभ्यास सांगितला आहे. भौतिकामध्ये व्यापून राहाण एवढंच काही ब्रह्माचे स्वरूप नाहीये. दहाव्या अध्यायात विभूतीयोग सांगून झाल्यावर भगवान सांगताहेत, “अर्जुना, असा तू मला कुठवर जाणशील? थोडक्यांत सांगतो. मी आपल्या एकाच अंशाने हे विश्व व्यापून राहिलो आहे.” त्या दृष्टीने तसे सांगितले आहे.

मग काही भाग विकार पावत नाही आणि काही भाग विकार पावतो असा अर्थ घ्यायचा का?

अभ्यासाच्या दृष्टीने आहे ते. एकदम सर्वव्यापी, सर्वत्र ईश्वर आहे हे कसे समजणार? म्हणून भौतिक ठिकाणी आहे, अमूक आहे असं म्हणतात. शेवटी तेही सोडून द्यायचं. शुद्ध सच्चिदानंद स्वरूप परमेश्वर आहे तिथे स्थिर राहायचे.

शेवटी १८ व्या अध्यायामध्ये “यदिच्छसि तथा कुरु” असे सांगितल्यावर अर्जुन म्हणतो “करिष्ये वचनं तव”. ज्ञानप्राप्तीनंतर श्रीकृष्ण व अर्जुन वेगळे उरलेच नाहीत असा, अर्थ करायचा का? ज्ञानप्राप्ती अजून व्हायची आहे. “माझ्या कर्तव्याचे स्मरण मला झाले” असे अर्जुन म्हणतो. ज्ञानप्राप्ती व्हायला अजून अवकाश आहे. भागवतामध्ये असे सांगितले आहे की श्रीकृष्ण निजधामाला गेल्याचे त्याला समजल्यावर अत्यंत शोक झाला आणि मग त्याला ज्ञानप्राप्ती झाली.

पण तिथे अर्जुन पुन्हा ‘युद्धाला मी उभा राहीन’ असे न म्हणता “करिष्ये वचनं तव” म्हणजे ‘तू सांगशील तसा मी वागेन’ असे म्हणतो आहे ना?

सांगितल की आत्तापर्यंत, युद्ध करायला सांगितल! अर्जुनाच्या दृष्टीने युद्धाला प्रवृत्त करण्याकरिताच उपदेश आहे. त्याला आत्मज्ञान वगैरे झाले ही गोष्ट निराळी. पण तसा अधिकारी अर्जुन नाहीये. नाहीतर ईश्वरस्वरूप पाहिल्यावर घाबरला नसता तो. “ते पहिलच रूप पाहिजे” अस म्हणाला नसता. त्याला दिव्य दृष्टी देऊन तशी सोय करून दिली, पण त्यालाच ते सहन झालं नाही. त्याला अजून ती योग्यता प्राप्त झाली नव्हती.

गीतेत निष्कर्षात्मक असे काय सांगितले आहे? इह लोकामध्ये राहून परत्र कसे अनुभवावे किंवा मी आणि तो हे जे भिन्न आहेत ते एकरूप कसे होतील, किंवा तात्विकी श्रद्धेची परिणती अनुभवात कशी होते, हे सांगितले आहे का?

कर्मयोग, सांख्ययोग आरंभाला सांगितला आहे. पण निदिध्यास महत्वाचा आहे. सर्व संशय दूर झाल्यानंतर निदिध्यास आहे. मननाने

सर्व संशय दूर होतात. आणि निदिध्यासाचा अभ्यास वाढला म्हणजे समाधि, साक्षात्कार होतो.

त्याच्याशी एकरूप होण्यासाठी सांख्यमागिनीही जाता येईल, कर्ममागिनीही जाता येईल पण शेवटी त्याचा अनुभव यावा लागतोच ना?

ध्यान, धारणा, निदिध्यास, समाधि आणि साक्षात्कार ह्या त्याच्या पायऱ्या आहेत. प्रत्यक्ष दर्शन हे शेवटी होणार. श्रद्धापूर्वक श्रवण, मनन, हे चालू पाहिजे म्हणजे बुद्धीचा विकास होत जातो. परमात्म तत्व हे सूक्ष्म आहे. सांख्यांनी सांगितल्याप्रमाणे पंच महाभूतांमध्येसुद्धा सूक्ष्म आणि स्थूल विभाग आहेत, ते सुद्धा शास्त्रामध्ये दाखवलेले आहेत. सूक्ष्म विभागाकडे लक्षच जात नाही आपलं! (तसं) त्याच्याहीपेक्षा सूक्ष्म आत्मतत्व आहे. ते समजून घेण्याकरता बुद्धीचा उपयोग करायचा. पण ती बुद्धि शुद्ध पाहिजे. त्या करिता ही सर्व साधने आहेत. कर्मयोग आहे, भक्तीयोग आहे, अष्टांगयोग आहे. यांच्या सहाय्याने बुद्धीचे निरनिराळे दोष दूर करण्याचा प्रयत्न करायचा.

बुद्धीतले दोष म्हणजे संशय वगैरेच ना?

ते सगळे सुरवातीला यम म्हणून जे सांगितले आहेत अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य हे सगळे दोष निवृत्तीकरता आहेत. अगोदर यमांचे पालन करून सगळे दोष घालवायचे. मग नियमांचे पालन. गुण पुढे आहेत. अहिंसा म्हणजे करायचं काही नाही. हिंसात्मक बुद्धि नष्ट करायची. काया, वाचा, मनाने हिंसा करायची नाही. इतकी बुद्धीची तयारी व्हायला पाहिजे. सत्य बोलावं असं आहे. असत्य न बोलल्याकडे लक्ष द्यायला पाहिजे. अस्तेय अपरिग्रह हे सर्व दोषनिवृत्तीसाठी आहेत.

अपरिग्रह म्हणजे काय?

आवश्यकतेपेक्षा जास्त संग्रह करायचा नाही. शरीर राहाण्यासाठी आवश्यक तेवढेच अन्न, वस्त्र, निवारा वगैरे घ्यायचे. जास्त संग्रह करू नये. सांख्यवादीमुद्धा तेच सांगतात. पण आधुनिक जगात तसे शक्य नाही. संग्रहाची बुद्धि असते. पुढे कसे होईल याची काळजी असते. आपल्या कर्मावर श्रद्धा नाही, पूर्वजन्मकर्मावर विश्वास नाही त्यामुळे असं वाटतं. थोड पाहिजे आपल्याला. नेमके काय आणि किती पाहिजे तेच समजत नाही. आपण त्याला लोभ म्हणतो. ज्ञानी महात्म्यांना तर काहीच नाही. शांत वृत्ती झालेली आहे. त्यांना ते सगळ कळलेल आहे. त्यामुळे त्यांचे संग्रहाकडे लक्ष नाही. “यथेच्छसि तथा कुरु” म्हणजे शेवटचे आहे ते. “विमृश्यैतदशेषेण” हे मागे आहे. हा सगळा विचार कर. तुझी बुद्धि स्थिर कर आणि मग तुझ्या बुद्धीला वाटेल तसे कर. तोपर्यंत ईश्वराची आज्ञा “करिष्ये वचनं तव” तुमची आज्ञा मला मान्य केली पाहिजे आणि मी करणार आहे. कर्तव्य कर्म केले पाहिजे. अर्जुन कर्मयोगाचाच अधिकारी होता. त्यामुळे त्याचा मोह, संशय जाऊन त्याला ते पटले.

विज्ञानमय कोशाचा अर्थ काय लावायचा?

बुद्धीचं कार्य आहे ना! संशय, विकल्प, निश्चयात्मक बुद्धि. अमूक एक आहे. निश्चित आहे समजल्यावर पुन्हा निश्चित आहे की नाही याचा विचार करून काय करायचं? मुंबई आल्यावर मुंबईच्या गाडीत बसून काय करायचं?

अन्नमय कोश म्हणजे बाह्य स्थूल शरीर असाच अर्थ घ्यायचा ना? हो. स्थूल शरीर.

संपूर्ण शरीरभर जो व्यापून आहे तो प्राण किंवा प्राणमय कोश? प्राणमय कोशामुळे तहान, भूक वगैरेची जाणीव होते. या कोशातून जो बाजूला झालेला आहे त्याला तहान, भूक वगैरे काही लागत नाही. आत्मस्वरूपाला तहान, भूक वगैरे काहीच नाही. आनंदरूप आहे ते. त्याला कशाचीच अपेक्षा नाही. अमूक एक पाहिजे म्हटल्यावर ज्ञानापासून दूर झाला ना!

तिसरा जो कोश आहे मनोमय म्हणजे आपले मन कुठे आहे ते ओळखणे, मनाचे कार्य ओळखणे असा अर्थ घ्यायचा का, का मनामध्ये विकल्प येऊ न देणे असा अर्थ घ्यायचा? संशय येऊ न देणं, बुद्धि सात्विक बनणं.

ज्ञानमय, विज्ञानमय वगैरे पंचकोशांच्या पलिकडे आत्मतत्त्व आहे की आनंदमय कोश म्हणजेच आत्मतत्त्व?

आनंदमय कोश हा सुद्धा ‘कोशच’ आहे. अज्ञान आहे त्या ठिकाणी. अज्ञानामध्येही आनंद आहे. पण आत्मा त्याच्याही पुढे आहे. कोशातून तो बाजूला व्हायला पाहिजे. नाही तर पुन्हा हे सगळे कोश आहेतच. मध्ये एक अज्ञानाचा काळ आहे. आनंदमय कोशात ‘मला आनंद होतो’ हा अहंभाव अज्ञानमूलकच आहे. पंचकोशांच्या पलिकडे असलेल्या ब्रह्मतत्त्वापर्यंत पोहोचणे महत्त्वाचे आहे. कोश म्हणजे मी नाही. कोशापासून मी बाजूला आहे एवढे समजले पाहिजे, विवेक झाला पाहिजे, पंचकोश विवेक. पंचकोशांपेक्षा मी वेगळा आहे. तो मी आहे हा भ्रम आहे. विपरित ज्ञान ज्याला आपण म्हणतो. अध्यास. शरीर म्हणजे मी आहे हा पहिला अध्यास आहे. शरीरापेक्षा मी वेगळा आहे हा वेगळेपणा अगदी पक्का झाला पाहिजे. म्हणजे अनुभवापर्यंत तो पोहोचतो, त्याशिवाय नाही. तेवढ्या पुरते

युक्तिवादाने शरीर म्हणजे मी नाही असे वाटतं आपल्याला, पण पुन्हा आपण शरीरामध्ये गुंतून जातो. कारण तसा आपल्याला, अनुभव नाहीच आहे. शाब्दिक अनुभव तेवढा आहे. खरा अनुभव ज्याला म्हणतात तो नाही. देहात्मज्ञान जितकं दृढ आहे, तितकं दृढ ज्ञान मी देहापेक्षा वेगळा आहे, हे ज्ञान तर देहात्मज्ञान ज्ञानं. त्याशिवाय नाही. शेवटपर्यंत जायचय. क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेक म्हणजे स्थूल देहापेक्षा निराळा, पंचकोशांपेक्षा निराळा असं माझं आनंदरूप आहे हे नेहमी समजून राहायच.

शुद्ध चैतन्य अतिशय शुद्ध आहे आणि आपण सजीव मात्र अशुद्ध आहोत. सोन्यात हीन धातु मिसळल्याशिवाय त्याचे दागिने करता येत नाहीत. मग या अशुद्धत्वामुळे ते शुद्धत्व काय आहे याचे आकलन होईल का? तिथपर्यंत आपण पोहोचतो का?

शुद्ध करीत जायचं आपण. दागिने करता येणार नाहीत पण शुद्ध सोनं म्हणून एक अवस्था ही समजून घ्यायला काय हरकत आहे? नाही तर त्यालाच शुद्ध समजून बसलं म्हणजे पंचाईतच आहे. अशुद्धाला शुद्ध समजून उपयोग नाही. अशुद्ध काढून टाकून शुद्ध सोने काय आहे, कसे आहे, मुख्य धातू कोणता आहे हे पहाण्याची जिज्ञासा हवी. मग त्याचा उपयोग दागिन्याकरता होवो अगर न होवो. दागिने हे काही मुख्य नाहीत. मुख्य तत्व काय आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. खर स्वरूप काय आहे? सोन्याचे खरे स्वरूप समजून घेण्याकरता अशुद्धी काढून टाकली पाहिजे.

अशुद्धी काढून टाकण्यासाठी काय करावे?

त्यासाठी अभ्यास, वैराग्य पाहिजे. बुद्धीनेच सर्व काम करायचं आहे. ती बुद्धि शुद्ध करीत राहिले पाहिजे. आणि अभ्यास करीत राहिल

पाहिजे. त्या शिवाय विचार निश्चित होत नाहीना! तोपर्यंत पुन्हा पुन्हा संशय, भ्रम, विपरीत ज्ञान वगैरे सगळं होतं, म्हणजे सावधानता पाहिजे. शुद्ध स्वरूपापर्यंत बुद्धि जाता जाता एकदम अशुद्धतामध्ये येते. हा प्रमाद आहे. त्यालाच मृत्यु म्हटलेल आहे. नेहमी सावधान राहाणं, साक्षी स्वरूप कोणचं आहे, त्या साक्षी स्वरूपाचे अनुसंधान निरंतर राहाणं हाच खरा मोक्ष आहे. पूर्व कर्मिने, काही संगती घडून संशय, असंभावना वगैरे विचार येतात त्यामुळे तो जीव पुन्हा प्रमादामध्ये पडतो. आणि स्वरूपापासून दूर जातो. त्यामुळे पुन्हा सगळे दोष आले. नित्यानित्य विवेक पक्का राहात नाही ना! क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेक पक्का राहाणं, साक्षी स्वरूप ते आहे हे पक्के राहाणे कठीण आहे. म्हणून योगशास्त्रकार ईश्वराचं सहाय्य घ्याव म्हणतात. असे अनेक प्रतिबंध असतात. ते सगळे प्रतिबंध ईश्वराच्या कृपेने दूर होतात. म्हणून सर्व संतांनी ईश्वरोपासनेला महत्व दिले आहे.

तरी पण, महाराज, व्यवहारामध्ये आपण द्वैतच मानतो ना?

आत्मतत्वाच्या अनुभवापर्यंत पोहोचायचे आहे तो पर्यंत द्वैत राहातच आहे. द्वैतात राहूनच पुढे जायचय आपल्याला. द्वैत किती कमी होण शक्य आहे, किती कमी करता येणं शक्य आहे हे पहात राहायचं. आणि बुद्धीचा तसा निश्चय करायचा. बुद्धीचं काम आहे हे. आता इतक कमी करायचं, इतक सोडायचं, हे बुद्धीने ठरवून त्याप्रमाणे निश्चयाने वागायचं म्हणजे व्यवहार कमी होतो. व्यवहार म्हणजेच आसक्ती. व्यवहारप्रधान वृत्तीने वागणं म्हणजे आसक्ती आली. सोडता येत नाही. असंग आत्मा आहे तिथपर्यंत जायचय. आत्म्याशी कोणाचा संबंध नाहीये. नामरूपात्मक व्यवहार म्हणजे आत्मा संसारी मानल्यासारखे ज्ञानं. कोणचं खरं मानून प्रयत्न करायचा हे आधी ठरवायचं. संसारी आपण आहोत, हरकत नाही. चांगला संसार कसा

होईल असा प्रयत्न करायचा, त्या अवस्थेमध्ये. सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु इतकी बुद्धि होण्याकरता प्रयत्न करायचा. संसार खरा मानायला हरकत नाही. चालूं दे, चाललय.

चांगदेव पासष्टीमध्ये चांगदेवांना ज्ञानेश्वरांनी तुम्ही चांगदेव म्हणून भेटायला येत आहात की शुद्ध चैतन्य म्हणून भेटायला येत आहात अशी विचारणा केली, तेव्हा त्यांच्या भेटीचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल का? ज्ञानी अवस्थेमध्ये काहीच नाही. द्वैत संपलेलच आहे. अद्वैतात कोण कोणाला भेटणार? काहीच नाही. व्यवहार आहे. योगी आलेत भेटायला, जायचय एवढीच धारणा आहे. नीलाताईचाही प्रश्न होता त्याबाबत. महात्म्यांना कर्तृत्व नाही आणि ते सगळं करतात. ईश्वर म्हणा महात्मे म्हणा. मग ईश्वराने जग केलं, महात्मे लोक व्यवहारामध्ये सगळ्यांचे कल्याण करतात, याचा मेळ कसा घालायचा? त्याला हेच उत्तर आहे. चांगदेवांना भेटायला जाताना, 'ज्ञानेश्वर महाराजांनी भिंत चालवली' असं ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतायत का? की तसं समजताहेत का? ज्ञानेश्वर महाराज भिंतीवरून चांगदेवांना भेटायला गेले, ती भिंत चालली, हे पहाणाराच्या बुध्दीला वाटतय. ज्ञानेश्वर महाराजांचे कांहीच म्हणणे नाही. ते फार मोठं ज्ञान आहे. वस्तुतः व्यवहारामध्ये कर्तृत्व न येणं म्हणजे केवढा अहंकार गेलाय! पूर्ण अहंकाराचा वियोग. हे असं समजायला पाहिजे. कर्तृत्व असून अकर्तृत्व आहे. व्यवहार चालावा म्हणून आहे. वस्तुतः काहीच नाही.

अद्वैताचे कोणकोणते प्रकार आहेत?

भावाद्वैत, क्रियाद्वैत आणि द्रव्याद्वैत. भागवतामध्ये ते आले आहे. नारदाने धर्मराजाला उपदेश करताना हे सांगितले आहे.

भावाद्वैत म्हणजे कार्यकारण वेगळे नाही. वस्तुतः तार्किक वगैरे

म्हणतात, कार्य निराळं आहे. निराळं काहीच नाही. सांख्यांनी ते चांगल सिद्ध केल आहे. कारणच कार्यरूप झालेलं आहे. पण ते अचेतनापासून झालेलं आहे एवढाच त्यांचा मतभेद आहे. कारण दृष्टी उत्पन्न होण हे अद्वैतच आहे. द्वैतातून अद्वैतात एकदम जाता येत नाही. कारणकडे जायच.

भावाद्वैत आहे. द्रव्याद्वैत आहे. द्रव्य माझं एकट्याचच आहे असे मानू नये. त्यांत सगळ्यांच्या प्रारब्धाचा संबंध आहे. त्यामध्ये सर्व मंडळींचा सहभाग आहे अशी भावना ठेवली म्हणजे पुष्कळ संघर्ष कमी होतो. आणि क्रियाद्वैत. पाप पुण्य वेगळं नाही. सर्व क्रिया ईश्वराला अर्पण केल्या म्हणजे सगळं एकच आहे. त्याच्या प्रेरणेनेच सगळं चाललय ही भावना निर्माण झाली पाहिजे क्रियाद्वैत संपले. पापपुण्य असे वेगळेपण राहात नाही.

पण म्हणजे तिथे तेवढी तटस्थता पाहिजे ना?

हो. सारखा विचार पाहिजे. विवेक पाहिजे. विवेकाचे प्रकार आहेत. नित्यानित्य विवेक आहे. क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेक आहे. हेयोपादेय विवेक आहे. चोवीस गुरू त्याकरता सांगितले आहेत. हेय काय आणि उपादेय काय ग्राह्य काय आणि अग्राह्य काय. दोष कोणचे आणि गुण कोणचे हे समजण्याकरता आहे. दोष टाकण्याकरता दोषाचे ज्ञान पाहिजे की नको! कोणचे दोष आहेत आणि ते आपल्या ठिकाणी किती आहेत? हे पुढे आहे. दोषांचे ज्ञान जरूर आहे. विद्वानाच्या व्याख्येमध्ये त्याला दोषज्ञ म्हटले आहे. अमर कोशात दिलेल आहे

विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः सन् सुधीःकोविदो बुधः ।

'दोषज्ञ' त्याचं नांव आहे. आपले किंवा इतरांचे दोष जाणणे. पण ते बोलून दाखवायचे नाहीत. त्या करिता ते चोवीस गुरू आहेत.

'परमहंस गति' असा एक शब्द अडतो. त्याचा अर्थ काय? कूटीचक, बहुचक, हंस आणि परमहंस असे चार प्रकारचे संन्यास आहेत. संन्यास घेऊन घरी राहाणारा, गांवात कुठे तरी मंदिरात राहाणारा, हंस म्हणजे सारखा संचार करणारा. कोणच्याही गावांमध्ये एक रात्रीशिवाय जास्त राहायचे नाही. म्हणजे कुठेही संग नको. एखाद्या गावात चांगली व्यवस्था आहे असे दिसल्यावर राहावेसे वाटले म्हणजे संपले. कोणी आला विचारणारा तर त्याला सन्मार्ग दाखवायचा आणि निघून जायचं. सन्मार्गदर्शन केलं पाहिजे हा सुद्धा आग्रह नाही. ईश्वर बघुन घेईल. आपणच सन्मार्गदर्शन करतो असं वाटून उपयोगी नाही. 'हंस' संन्यासांना सर्वत्र संचार करायला सांगितला आहे. आणि 'परमहंस' म्हणजे पूर्ण ज्ञानी. विदिषा संन्यास आणि विद्वत् संन्यास. ज्ञान झालं की झालं. संन्यासच आहे. अवधूत, गुणातीत, भगवत् भक्त या सगळ्या अवस्था आहेत. गीतेमध्ये सांगितले आहे.

परिव्राजकाचार्य म्हणजे काय?

परमहंसाच्या पुढची गती आहे ती. परिव्राजकाचार्य म्हणजे ज्ञान झालेले आहे असे विद्वत् संन्यासी. आणि ज्ञान होण्यास अवधी असणारे ते 'हंस' संन्यासी. विदिषा संन्यास ज्ञानाकरता.

म्हणजे परिव्राजकाचार्य ही परिणत अवस्था आहे का?

हो. परिणत अवस्था आहे. ते नेहमी समाधि अवस्थेमध्ये असतात. मौनी स्वामींच असं होत. नेहमी लहान मुलांमध्ये खेळायचे. लहान मुलांना बोलवायचं, जवळच्या लोकांना सांगायचं "दूध द्या या मुलांना" दूध द्यायचं. मुलांनी विचारायचं "स्वामी महाराज, तुम्ही शाळेत गेला होता काय?" ते म्हणायचे, "नाही गेलो". "तुम्हाला येतं का काही?"

मुले विचारायची त्यांना एक दोन, तीन . . . म्हणायला सांगायची. ते एक, दोन, तीन म्हणायला लागायचे आणि समाधीत जायचे. "तेथे व्युत्पत्ती आघवी विसरीजे" ही मोठी अवस्था आहे.

स्वप्न, जागृती, सुषुप्ति आणि तुर्या या चार अवस्थांबद्दल सांगाल का? तीन अवस्थातरप्रत्येकजीवाला अनुभवाला येतातच. अवस्थात्रयातीत म्हणजे ज्ञानी मनुष्य आहे. ती अवस्था ईश्वर कृपेनेच मिळायची.

म्हणजे तुर्या?

समाधि. निदिध्यास झाला पाहिजे. "अहं ब्रह्मास्मि" नुसतं म्हणून उपयोग नाही. दृष्य वस्तूशी चित्ताचा संबंध सुटला म्हणजे त्या चैतन्याशी संबंध येतो. ज्ञान, निदिध्यासन होऊ लागत. आणि त्याचीच परिणती म्हणजे समाधि. ध्यानाच्या पुढची अवस्था समाधि आहे. तीसुद्धा टिकली पाहिजे. पुन्हा व्युत्थान झाले की पुन्हा बाहेरील विषयांशी संबंध येतो. ह्याकरिता पूर्ण वैराग्य अगोदर चांगल बाणलं असलं पाहिजे. म्हणजे विषय संबंध असला तरी त्याच कांही वाटत नाही. विवेक आणि वैराग्य हवं. समाधितून बाहेर आलेल्या वेळीही काही नाही आणि समाधि अवस्थेत तर काहीच नाही.

म्हणजे ज्ञानेश्वर वगैरे त्या अवस्थेपर्यंत जाऊन परत लौकिकात येत असत का?

ते लौकिकात परत आले तरी त्यांच्यावर त्याचा काही परिणाम नाही. ते व्यवहार करीत होते म्हणून आम्हीही तसे करायला हरकत नाही अशी समजूत करून घेतली म्हणजे संपल. ते अखंड भक्ती, अखंड चिंतन करीत होते इकडे लक्ष दिलं पाहिजे. स्नातकाला उपदेश करताना त्यांनी सांगून ठेवलं, चांगलं आमचं जे वागणं असेल त्या

प्रमाणे तुम्ही वागा. बाकी सोडून द्या. समाधि अवस्था त्यांना केव्हाही येऊ शकते. कारण वैराग्य पूर्णता असल्यामुळे बाहेरही काहीच नाही. त्यांच्या मनावर परिणाम होतच नाही. समाधि अवस्थेत तर काहीच नाही. संपूर्ण संबंध सुटलेला आहे. सुषुप्ति अवस्थेमध्ये अद्यापि बीज आहे. अज्ञान आहे. समाधि अवस्थेमध्ये गेल सर्व.

पातंजलीने योगशास्त्रात सांजन आणि निरंजन असे जे दोन शब्द वापरलेत. सांजन म्हणजे मी अजूनही जीव आहे ही जाणीव आहे. आणि निरंजन अवस्था म्हणजे मुक्त. हो. निरंजन अवस्था म्हणजे विषय संबंध संपला. वासना हळू हळू नाहीशा होतात.

अध्यात्मात निळ्या रंगाचे महत्त्व काय आहे?
मन कुठे तरी स्थिर होण्याकरिता तेजो रूपाने दर्शन होते. चित्ताची स्थिरता त्या ठिकाणी होते. स्थिरता हीच मोठी भूमिका आहे. आत्मस्वरूपाच्या जवळजवळ चित्त गेलं आहे. आकार वगैरे सगळा गेला. फक्त एक तेजरूपाने दिसत. आकाराशिवाय काही नाहीच अशी आपली कल्पना झालेली ना!

म्हणजे ध्यान करता करता आपोआप एक अवस्था येते तेव्हा निळ्या बिंदूचे दर्शन होते का?
बिंदू दर्शन होत म्हणतात. योगसूत्रात आहे. अनाहत नाद ऐकायला येणं हेही लक्षण सांगितल आहे त्यांनी. नादानुसंधानामुळे चित्तस्थैर्य होतं. ज्योतिर्दर्शनानेही स्थिर होतं.

ज्ञानेश्वरीच्या ११व्या अध्यायात, दुःख कालींदीच्या तीरावर हा विश्ववृक्ष उभा आहे, असं ज्ञानेश्वरांनी म्हटलं आहे. तर याचा अर्थ जग हे दुःखमूलक आहे. आणि ज्ञानेश्वरांच्या चिद्विलासवादाशी हे विसंगत नाही का?

विश्वाची परिस्थिती सांगताना हे दुःखाचे वर्णन केले आहे. मुख्य उत्पत्ति जी आहे, ती मूळ आनंद स्वरूपच आहे. आनंदापासूनच ती झालेली आहे. पण जगाची उत्पत्ति होताना माया ही त्यात यावीच लागते. त्या मायेशिवाय उत्पत्ति होऊच शकत नाही आणि माया आली की सत्व, रज, तम हे तिन्ही गुण येतात. आणि म्हणून दुःख येते. त्यामुळे यात विसंगती नाही.

सोळाव्या अध्यायामध्ये “गिळी ज्ञानाज्ञान चांदणीया” असा शब्दप्रयोग आहे. त्या शेवटच्या क्षणी अज्ञान रहात नाही हे आपण समजू शकतो. पण ज्ञानही कसं रहात नाही?
ज्ञान ही सुद्धा एक वृत्तीच आहे आणि गहळू पाण्यामध्ये निवळीचे बी आपण टाकल्यानंतर त्यातली माती खाली राहाते आणि स्वच्छ पाणी वर येतं, तसं ज्ञान झाल्यानंतर अज्ञान हे तळाला जाते आणि ज्ञानच फक्त शिल्लक राहाते. पण ज्ञानसुद्धा कोणाला झालं? ज्ञान मला झालं. ही सुद्धा भावना राहाता कामा नये. आणि म्हणून ती ज्ञानाच्याही पलीकडची अवस्था आहे. म्हणजे अंतीम अवस्थेमध्ये ज्ञान मला झालं ही वृत्तीसुद्धा राहाता कामा नये.

ज्ञान हे शुष्क नाही का?

ज्ञान जरी कोरडं असलं तरी ते संतांनी सिद्ध केलेल आहे. आणि श्रवण, मनन निदिध्यासन हे ज्ञानाच्या बाबतीत खूप महत्वाचे आहे. समाधि सिद्ध होऊन आत्मज्ञान होण्यासाठी पूर्व सुकृताची फार आवश्यकता आहे.

पुन्हा, साक्षात्कार झाला तरी ती अवस्था कायमची टिकून राहात नाही आणि ती टिकून राहाण्यासाठी निदिध्यासन हे महत्वाचे आहे. नित्यानित्य विवेकच मुख्य आहे, तो पक्का झाला पाहिजे, शम मुख्य आहे. निर्वासन अंतःकरण होत गेले पाहिजे. वैराग्य हे पूर्वांग आहे आणि इंद्रिय दमन, समाधान, शांति, स्वाध्याय, हे सगळ उत्तरांग आहे. वासना पूर्णपणे कमी झाल्याशिवाय शांति मिळत नाही. संताच्या ग्रंथामध्ये सर्व मार्गदर्शन आहे. आचार्यांच्या वाक्यवृत्तीत अभ्यास कसा करावा, काय करावा हे दिले आहे. एक वृत्ती बंद होऊन दुसरी वृत्ती उत्पन्न होण्याच्या मधला काळ म्हणजे आत्मस्वरूप आहे वगैरे काय काय त्यांनी दिलं आहे तिकडं अनुसंधान ठेवलं तरी पुष्कळ होतं. आत्मस्वरूप, उदासीन, साक्षी कसं आहे हे समजत. सुखही नाही. आणि दुःखही नाही, असं स्वरूप आहे.

दुःख झालं की या गोष्टी तीव्रतेने जाणवतात.

सुख काय नि दुःख काय! सुख मिळालं तरी आपल्यापेक्षा सुखी पाहिला की दुःखच होतं. म्हणजे सुखामध्येसुद्धा दुःख नसतं असं नाही. त्या वेळेलाही दुःख असतं. त्याला इतक आहे मला काही नाही, ही भावना उत्पन्न झाली की सुख मिळूनही काही उपयोग नाही. वासना मुख्य कमी कमी होत गेल्या पाहिजेत. म्हणजे आपल्या मनाला सारखे शिकवले पाहिजे ना? हेच. दुसरं काय? विचार हाच मुख्य आहे. विचारांनी एकेक बाजूला टाकता येत. नित्य काय आहे, अनित्य काय आहे, पृथक्करण करायचं! क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विवेक झाला पाहिजे. शरीरापेक्षा आत्मा वेगळा आहे. खरा, शुद्ध अहम् कोण आहे? ते सर्व ज्ञानेश्वरीमध्ये आहेच. १३वा अध्याय-क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेक त्याकरताच सांगितला आहे. दत्तमाहात्म्यातही पुष्कळ मार्गदर्शन आहे. योगमार्ग आहे, भक्तीमार्ग आहे. भक्ती मार्गाकरतांच तो ग्रंथ केलेला आहे. चरित्र वेगळी वेगळी आहेत.

वाडीला आपण मानसपूजेच महत्व सांगितलं होतं. टेंबेस्वामीमहाराजाचं मानसपूजेचे एक स्तोत्र आहे मानसपूजेच्या संदर्भात! मानसपूजा म्हणजे कशी करायची? आपण मूर्तीची पूजा करतो, मानसपूजेत मूर्तीही आहे. पायापासून मस्तकापर्यंत सर्व अवयव ध्यानामध्ये आणायचे मानस पूजेत. निर्गुण निराकारात मन स्थिर झालं तर त्याच चिंतन करायचं ते ब्रह्मरूप कसं आहे वगैरे! आरंभाला सगुणाचच ध्यान करायचं असतं. ते ध्यान करता करता तद्रूप होऊन जातो (आपण किंवा) पूजा करणारा. मानसपूजेला मनाची स्थिरता फार लागते. त्याशिवाय ती होऊच शकत नाही. मन इकडे तिकडे गेलं तर ती होत नाही.

म्हणजे आपण शोडषोपचार पूजा करतो तशीच मानस पूजा करायची का?

तशीही करता येते. एकेक अवयवाचे ध्यान करायचे. ध्यान करणे ही देखिल मानसपूजाच आहे. प्रत्यक्ष शोडषोपचार पूजा झाली तरी हरकत नाही. म्हणजे त्यात दुसरा विषय काही नाही. मानसोपचार ध्यानाचा अभ्यास नारायणस्वामी महाराज करीत होते ना! म्हणजे मन अत्यंत स्थिर झाल्यामुळे मानसपूजा होते. शांताकार भुजगशयनम्! पद्मनाभम् सुरेशं!... असं जे काही वर्णन केलेल असतं त्याप्रमाणे स्वरूपाची कल्पना करून पूजा मनानेच करायची. यथा देहे तथा देवे. आपल्याला जसं लागतं तसच देवालाही अर्पण करायचं. त्यामुळे मन जास्ती जास्ती स्थिर होत जातं. विवेक वाढतो. असंग होतं मन. संसारातून बाजूला होतं. शांती आपोआप प्राप्त होते. वासनेमुळेच अशांती आहे ना!

देहे दुःख ते सुख मानीत जावे. . . हे जे म्हटलं आहे ती अवस्था कशी येईल?

त्याचा अर्थ तितिक्षा वाढवावी. तितिक्षेचा अभ्यास करावा. देह अनित्य म्हटल्या नंतर त्याच्याबद्दल काही वाटण्याचे कारण नाही. दुःख म्हणजे काय? टिकणारे असेल तर दुःख आहे. सावरकरांना एकदम ५० वर्षांची शिक्षा ठोठावली. पण त्यांच्या मनावर हे ऐकून काहीच परिणाम झाला नाही. त्यांचा योगसूत्रांचा अभ्यास चालू होता. २४ गुरुंचा उल्लेख नाथ महाराजांनी एकनाथी भागवतात केला आहे. काय घ्यायचं आणि काय सोडायचं हा विवेक त्यात सांगितला आहे. गुण कोणचे आणि दोष कोणचे हे आपल्याला त्यावरून समजतं. यालाच हेयोपादेय विवेकही म्हणतात.

दत्तमाहात्म्यात चोवीस गुरुंचा उल्लेख करताना कबुतराचा जो उल्लेख केलाय, त्याचा आपण आपल्या लौकिक व्यावहारिक जीवनाशी संबंध कसा लावायचा?

ममता कमी झाली पाहिजे. त्या कबुतराला पारध्याने लावलेल्या जाळ्यात बायको मुलं सापडल्याचा धोका पाहून लांब उडून जाता आलं असतं. ते तर स्वतंत्र होते (मोकळे होते). पण बायको मुलं जाळ्यात अडकल्यावर, मी तरी कशाला राहू, या ममतेने त्यानेही स्वतः होऊन जाळ्यात उडी मारली. जास्ती आसक्ती असली म्हणजे असं होतं. एखाद्या या पक्ष्याप्रमाणे संसारात आसक्त झाला तर चांगल्या कुळात जन्म येऊनही तो व्यर्थ गेला.

पांथस्थ घरी आला। प्रातः काळी उठोनी गेला. तैसे असावे संसारी।

असे समर्थ म्हणतात. इतकी तयारी मनाची झाली पाहिजे. फार कठीण आहे. यांचं पाहिलं पाहिजे, त्यांचं पाहिलं पाहिजे, अमूक केलं पाहिजे वगैरे सगळीच जबाबदारी आपण घेतो ना! जबाबदारीनेच ती आसक्ती आहे.

पण अज्ञ जनांच्या नेमके लक्षात येत नाही की जबाबदारी घ्यायची कोणती व सोडायची कोणती? त्याबद्दल आपली प्रवृत्ती कशी असावी?

जबाबदारी सोडायची नाही करित राहायचं. पण त्याबद्दल 'सुखदुःखे समेकृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ.' हे जमलं पाहिजे. प्रयत्न केल्यानंतर यश नाही आलं तर नाही आलं. उगीच निराश होऊन तरी काय करायचं? मग ते कुटुंबीय असोत की आणखी इतर कोणी असोत. उगीच दुःख करून तरी काय करायचं?

वास्तव स्वीकारणे पुष्कळ अवघड होऊन बसते. इतके दिवस मी हे करित होते. आता मी करू शकत नाही. या शरीराच्या मर्यादांची जाणीव होते.

शरीर थकल्यानंतर काम फार काही होत नाहीच. त्याला काय करणार? नुसतं मनाने त्याचे दुःख करून काय होणार? नाही होतं तर करू नये. वृद्धावस्थेमध्ये जास्त चिंता उत्पन्न होते म्हणतात ना आचार्य! याचं कसं होईल, त्याचं कसं होईल, शरीराने तर काही होतं नाही. आणि शरीराने होत असताना तरी सर्व आपण आपल्या मनाप्रमाणे करू शकतो का? त्यालाही प्रतिबंध पुष्कळ आहेत. प्रारब्ध आहे.

बंधनामध्ये कोण असतं? शरीर तर अनित्य आहे. परमात्मा स्वतंत्र आहे आणि 'तत्त्वमसि' असं जेव्हां आपण म्हणतो त्यावेळेला जीवात्मा परमात्मा होतो म्हणजे परमात्मा बंधनात आहे का? जीवात्मा म्हणून जो आहे तो बंधनात आहे. जीव हा देह आणि आत्मा मिळून झालेला आहे. साक्षी निराळा. साक्षी हा शुद्ध जीव आहे. पण व्यवहारातला जीवात्मा, हा देह आणि आत्मा मिळून झालेला आहे. त्याचे बाह्य जगाशी, बुद्धीशी, इंद्रियांशी तादात्म्य आहे. सगळ्याशी

तादात्म्य आहे. ह्या जीवाचे हे तादात्म्य संपलं, म्हणजे मुक्ती दुसरं काय! ज्याला बंधन त्यालाच मुक्ती, जर बंधन खरच असेल तर! नाही तर मुक्तीही नाही. विवेक पक्का झाला की संपलं. बंधन नाहीच आहे. बंधन खर असलं तर गेलं म्हणायचं. तेही नाही आहे. त्यासाठी देहादिकांपेक्षा मी वेगळा आहे, हा विवेक फार दृढ झाला पाहिजे.

दत्त माहात्म्यात ओवी आहे, मोक्ष नाही स्वर्गावरी। अथवा भूमिवरी। जो अहंकारा मारी। त्याच्या अंतरी मोक्ष असे। स्वर्गलोकाप्रमाणे मोक्ष हा काही लोक नाही. मोक्ष इथेच आहे. देहादिकांपेक्षा मी वेगळा आहे हा साक्षी भाव मिळाला की संपलं. अविद्या जाणे म्हणजे मोक्ष आहे. अज्ञान असेपर्यंत अज्ञानाचे हे सगळे विकार असतात, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी. माझं सुख गेलं, मला दुःख झालं वगैरे वाटतं. मूळ स्वरूप असंग आहे, साक्षी आहे, उदासीन आहे.

मन चंचल आहे, मनावर ताबा गुरुकृपेनेच मिळू शकतो का? प्रयत्न करायचा, देवाची प्रार्थना करायची, नामस्मरण करायचे. संतांच्या ग्रंथातूनही मार्गदर्शन होत असते. लोकशीही जरी म्हटली तरी एखाद्या व्यक्तीच्या इच्छेने काही होत नसते. वाडीत पूर्वी मोठी मोठी अधिकारी मंडळी होती. कोणत्याही संकटावर ते उपाय सांगत आणि त्या प्रमाणे संकटांचा परिहार होत असे.

मोठे महाराज इथे येऊन राहात असत ना!

हो. त्यांचे वास्तव्य होत असे इथे. करूणत्रिपदी त्यांनी केली आहे. त्यात “आम्हा अघलेश न बाधो” अशी प्रार्थना मुदाम केली आहे. ‘अघ’ म्हणजे पाप. म्हणजे पाप आमच्या हातून घडणारच. पण त्या पापाची बाधा मात्र आम्हाला होऊ देऊ नका. ती शक्ती आमची नाही.

कारण एकदा पाप होऊन गेले की त्याचे फळ भोगावेच लागते ना. (पण त्याच्यापासून सुटका व्हावी म्हणून ही प्रार्थना आहे).

दीक्षित स्वामी महाराज इथे राहिले होते ना!
प्रथम इथे राहिले. पुढे पलिकडे अमरापूरला गेले. तिथून गरूडेश्वरला जाऊन अयोध्येला गेले व तिथेच समाधिस्थ झाले.

प्रदक्षिणा का घालायच्या?

षोडशोपचारांपैकी प्रदक्षिणा हा एक उपचार आहे. प्रदक्षिणेने पापक्षय होतो. नामस्मरण करीत घालायच्या.

नामस्मरण कसे करावे? नामश्वासोच्छ्वासावर कसे बसवायचे? जप संख्येवर भर द्यायचा की दुसऱ्या कोणत्या पद्धतीने करायचे? श्वासोच्छ्वासावर जप झाला तर मनाची एकाग्रता होते. लयबद्ध जप होतो.

घाईत केला तरी तो फुकट जात नाही (जपसंख्येवर भर देऊन त्याचेही फळ मिळते).

मानसिक जप सावकाश होतो आणि जपाकडे लक्ष ठेवावेच लागते. तो संख्येने कमी झाला तरी एकाग्रता वाढते.

कबीर घरी नसताना एक आजारी मनुष्य कबीरांकडे काही उपाय विचारायला आला. कबीराच्या बायकोने त्याला ३ वेळा रामाचे नांव घेण्यास सांगितले. कबीरांना हे समजल्यावर ते बायकोला म्हणाले, ३ वेळा तरी घ्यायची काय गरज आहे? एकदा नाम उच्चारल्यावर जिथे पापे जातात तिथे आजार तर जाईलच. ही त्यांची केवढी श्रद्धा आहे! मोठी भक्ती आहे.

होईल तेवढे नामस्मरण श्रद्धेने करावे.

जप केव्हां करावा?

केव्हांही करावा. सर्वकाळ करावा. पहाटेच्या शांत वेळी करावा. नामस्मरण हा सोपा उपाय असल्यामुळे आपल्या मनांत त्याच्या बदल संशय उत्पन्न होतो (त्याचे महत्व वाटत नाही). मानसिक जपाप्रमाणेच मानसपूजाही श्रेष्ठ आहे. मन एकाग्र झाल्याशिवाय पूजा होऊन शकत नाही. तसंच नामस्मरणाचे आहे.

सदा सर्वकाळ मन एकाच पातळीवर राहात नाही. त्यासाठी काय करावे?

नामस्मरण हे एक मोठे साधन संतांनी सांगितले आहे. नामस्मरण व ध्यान हे हळू हळू वाढत जाते. नामस्मरणाचा अभ्यास जितका वाढेल तितकी चित्ताला स्थिरता येते. वाङ्मय तपच आहे ते. “यज्ञानां जपयज्ञोस्मि” असं भगवान म्हणतात. पण मन इकडे तिकडे जाते म्हणून कठीण वाटते. संसारही व्हायला पाहिजे. परमार्थही व्हायला पाहिजे. दोन्ही व्हायला पाहिजे म्हणून कठीण आहे. काही तरी ध्येय ठरले पाहिजे. ईश्वरावर निष्ठा उत्पन्न झाली म्हणजे होते ते. उपाशी काही देव ठेवत नाही. संतांनी सांगून ठेवलंय ते काही खोटं नाही “सकल जीवांचा करीतो सांभाळ” तो आपल्या एकट्याला वाऱ्यावर कसा सोडील? पण त्याच्या शिवाय कोणी संरक्षक नाही ही दृढ भावना झाली पाहिजे. मग नामस्मरण, चिंतन वगैरे थोडं झालं तरी हरकत नाही. संख्येने बंधन नाही.

मी देह नाही वगैरे कल्पना केली पाहिजे का?

ज्ञानयोगात ते सर्व आहे. आपण नामाबद्दल बोलतोय. तो भक्तियोग झाला. ज्ञानयोगामध्ये मी असंग आहे, निर्विकार आहे, माझा कोणाशी संबंध नाही, साक्षी मी आहे हे चिंतन आहे. ते प्रत्यक्ष स्वरूपाच ज्ञान

आहे. आत्मस्वरूपाचं ध्यान करायचं.

अंगुष्ठमात्र आत्मा हा फक्त हृदयातच असतो की सर्व शरीरभर असतो? अंगुष्ठमात्र म्हणजे सूक्ष्म. अत्यंत सूक्ष्म अशा दृष्टीने तो शब्दप्रयोग केला आहे. आकार त्याला काहीच नाही. सूक्ष्म शरीर वेगळं आहे. (जीवात्म्यापेक्षा)! सूक्ष्म शरीर घेऊनच यमधर्म निघाले होते ना. सावित्री त्यांच्या मागे गेली. पंचप्राण, मन, बुद्धि, इंद्रिये वगैरेचे सूक्ष्म शरीर देहातून काढलं म्हणजे शरीर अचेतन झालं.

पण त्यांच्यावरच ताबा ठेवणारा तो आत्मा आहे ना? इंद्रियांवर ताबा ठेवणारा तो साक्षी आहे ना? खरा ‘अहम्’ तो आहे. खरा ‘अहम्’ समजत नाही आपल्याला. शरीरामध्येच गुंतून राहतो आपण. क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेक गीतेमध्ये तोच सांगितला आहे. स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर, कारण शरीर वगैरेपेक्षा मी वेगळा आहे. अशी दृढ बुद्धि पक्की झाली पाहिजे. तसा ध्यानाचा अभ्यास झाला, तसा निश्चय झाला, तशी अवस्था प्राप्त झाली तर उत्तमच आहे. ती ईश्वराची कृपाच आहे.

त्या अवस्थेत राहाण्याकरता वैचारिक भूमिकेतून जायला पाहिजे का? तसा विचार सारखा आधी आपला चालू राहातो का? आणि चालू राहिलाच तर तो टिकतो कां, हाही प्रश्नच आहे. हे विचार चांगले वाटतात आपल्याला. पण आज नको, आठवड्यातून एक दोन दिवस त्यावर चिंतन करू; सतत चोवीस तास यावरच विचार कशाला हवा असं वाटतं ना आपल्याला! तसेच संस्कार मनावर असतात. ते दूर करता येत नाहीत आपल्याला.

या विषयाचे वाचन चालू असेपर्यंत ते विचार टिकतात. पण एकदा पुस्तक बंद करून खाली ठेवले की ते विचार जातात. पुस्तकात सांगितल्याप्रमाणे प्रत्यक्ष बसून चिंतन करणं हे फारच कठीण आहे. त्याकरता ईश्वराची प्रार्थना करावी लागते. आपण समर्थ नाही हा अनुभव आहे. द्वैताशी संबंध किती जन्माचा आहे सांगता येत नाही. त्यातूनच अद्वैताकडे जायचे.

भक्तीमार्ग द्वैतावरच आधारित आहे ना?

द्वैत आहेच! लहानपणापासून भक्तीचा अभ्यास करायचा असतो. ध्रुव, प्रल्हाद लहानपणापासून भक्ती करीत होते. प्रल्हादजी म्हणतात, लहान वयातच भक्ती घडली तर घडते, पुढे होणार नाही. पुढे म्हातारपणी संसारातील आसक्ती वाढल्यानंतर आपल्या हातून परमार्थ घडणे शक्यच नाही. रिटायर्ड झाल्यावर वेळ कसा जाईल याची चिंता पडते. प्रपंचाची जबाबदारी पूर्वीपेक्षा जास्ती घेतलेली असते. मुलाबाळांच्या शिक्षणाची, पुढे त्यांना नोकरी कशी मिळणार याची, काळजी लागलेली असते त्यावेळी!

प्रपंचात गुरफटलेला मनुष्य एकदम काही मन परमार्थाकडे वळवू शकत नाही.

त्यासाठी सत्संगती हवी. संत माहात्म्यांचे मार्गदर्शन हवे.

ज्ञान देणारे गुरु आणि दीक्षा देणारे गुरु असे वेगवेगळे असतात का?

ज्ञानी माहात्म्यांच्यात भेद नसतो हे आधी पटले पाहिजे.

साधू दिसती वेगळाले। तरी ते स्वरूपी मिळाले।

अवघे मिळूनी एकची जाहले। . . .

पुन्हा पुन्हा आमच्या मनांत या शंका येत राहातात. त्यांचे आकलन आमच्या बुध्दीला होत नाही.

शास्त्रकारांनी असे सांगितले आहे की अचिंत्य जे आहे त्याच्याबद्दल तर्क करून काहीही उपयोग होत नाही. तेव्हां त्याबद्दलचे विचार, शंका सोडून देऊन आपला साधनाभ्यास चालू ठेवायचा आम्हाला तर्क करून काय समजणार? आमचं मन स्थिर कसं होईल या प्रश्नाचा आपल्या पुरता विचार करायचा. असा विचार करणं काही स्वार्थ होत नाही. आपलंच मन स्थिर नाही, तर दुसऱ्याला काय देणार आपण? आपली योग्यता वाढावी हीच प्रार्थना करायची देवाजवळ. आणि आपलं मन कसं आहे आपल्यात सुधारणा होतय की नाही हे ज्याचं त्याला समजतं. आपलं मन अनुकूल आहे की प्रतिकूल, आपल्या मनांत किती विकार आहेत, किती दोष आहेत, हे ज्याचं त्याला कळतं.

दत्तप्रभु १२ वर्षे इथे वाडीला अरण्यात अगदी एकांतात राहिले. इथून गाणगापूरला गेले. पुढे पण थोरल्या महाराजांनी द्विसाहस्रीत सांगितलच, इथून दत्तप्रभू गाणगापूरला गेले म्हणजे इथे नाहीत अशीच सामान्यजनांची समजूत होणार. मग ५०० वर्षे लोक या ठिकाणी येतात कसे? त्यांना काही अनुभव आल्याशिवाय येतात का? मग तिथे गाणगापुरात आहेत की नाही? आहेत. तिथेही आहेत. कारण तिथेही अनुभव येतोय.

म्हणजे ईश्वर शक्तीबद्दल आपल्याला काहीच विचार करता येत नाही. आमच्या देहात्म बुध्दीप्रमाणे आम्ही आज इथे आहोत. पुण्यात किंवा मुंबईत नाही हे बरोबर आहे. पण त्यांची शक्ती वेगळी आहे.

दीक्षा आम्ही देतो ही भावना नसली म्हणजे संपलं. तशी भावना असली की मग मात्र किती दीक्षा झाल्या याचा हिशोब सुरू होतो. आणि मग ते सर्व जास्ती जास्ती वाढतच जाते. लोकनाथतीर्थ म्हणत

असत ना, 'दीक्षा लेने देने कि नही होने पाने की चीज है।'

पोस्टमन ज्याची पत्रे असतील त्याला देऊन तो निघून जातो. त्या लोकांशी त्याचा काय संबंध आहे? ही वृत्ती अभ्यास करण्यासारखी आहे. स्वतः साधन करतानासुद्धा आपण साधन करतोय ही भावना उपयोगी नाही. मग दुसऱ्याला आपण सांगताना आपण सांगितलं असं कसं म्हणायचं सांगा! आपल्या बुध्दीला प्रेरक अशी कोणती तरी शक्ती आहे ना!

आपल्या शरीराचा विचार करताना चांगदेवांनी आत्मतत्वाचा विचार केला नाही. स्वतः १४०० वर्षे जगले. इतरांनाही जिवंत करण्याची मोठी शक्ती त्यांना मिळाली होती. तरी ज्ञानदेवांकडे जायला पाहिजे असे त्यांना वाटले ना. म्हणजे पूर्णता यायला फार वेळ लागतो. शेवटपर्यंत आपण सावधान राहिलं पाहिजे म्हणतात. मन स्थिर झालं, विकार कमी झाले वगैरे वाटतं. पण ते खरं नसतं.

म्हणून तर सिद्धीकडे लक्ष देऊ नये. असं म्हणतात ना! श्रीकृष्णांनी उद्धवर्जांना उपदेश करताना सांगितले, माझ्या जवळ ज्याला यायचंय त्याने सिद्धी वगैरेना बळी पडू नये.

योगाभ्यासाने मानसिक शक्तीचा वाटेल तितका विकास होतो. मानवाची बुद्धि मर्यादित आहे असं म्हणत नाही कोणी. शास्त्रज्ञेप्रमाणे, संतांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे बुध्दीचा, विकास करावा, एवढंच माहात्म्यांचे सांगणे आहे. प्राणायामामध्ये मोठी शक्ती आहे. प्राणायामानेही मन स्थिर होते. विचार करता करता, श्रवण, मननानेही मन स्थिर होते. कोणाला योगमार्ग साधतो, कोणाला ज्ञानमार्ग साधतो. सगळ्यांना सगळं साधत नाही. ज्याला प्राणायामाचा अभ्यास करायचा आहे त्याने फार जपून राहिले पाहिजे. आहारापासून प्रत्येक गोष्टीची काळजी घेतली पाहिजे. तो अभ्यास मोठा आहे. शिवाय तो अभ्यास मार्गदर्शकाशिवाय करून उपयोगी नाही. त्यापेक्षा कलीयुगात आपले

नामस्मरण हे सोपे साधन सांगितले आहे.

मनाच्या वृत्ती थांबल्या म्हणजे संपलं. मनातून संसारही गेला, इतर विचारही गेले. असंग आत्मस्वरूपाचे ध्यान करून राहायचे.

तळमळीने ईश्वराची प्रार्थना व्हायला पाहिजे. मनाचा निग्रह होण्यासाठी सारखे ईश्वराकडे लक्ष लागलं पाहिजे. हृषिकेश असे त्याचे नांव आहे ना! 'हृषिकृ' म्हणजे इंद्रिय. सगळ्या इंद्रियांचा तो नियामक आहे. तळमळीने केलेल्या प्रार्थनेचा उपयोग होतो. होत नाही असं नाही.

ईश्वर विषयक जिज्ञासा उत्पन्न व्हायला जीवनात दुःखच प्राप्त व्हावे लागते का? की सुखी माणसाच्या मनांतही जिज्ञासा उत्पन्न होऊ शकते?

आत्मज्ञान झालं म्हणजे सर्व दुःख जातं. जिज्ञासेमुळे ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न होते. ते ज्ञान सर्वही ब्रह्मातून बाजूला करणारे आहे हे पटल्यामुळे तो जीव जिज्ञासू बनतो. त्याला योग्य सद्गुरु भेटतात, ते त्याला मार्गदर्शन करतात आणि त्याचा साधनाभ्यास सुरु होतो. जिज्ञासू बनण्यासाठी दुःखच प्राप्त व्हावे लागते असे नाही. दुःख ही एक समजूत आहे, कल्पना आहे. सतत आपल्या वाटेला दुःख येते असे नाही. दुःखानंतर सुखही आहे. दुःखाचाच बाऊ केल्यामुळे सुखाकडे आपलं लक्षच जात नाही. सतत आपण दुःखाचाच विचार करीत बसतो. म्हणजे स्वतःच्या कर्माचा विचार करताना निराशाच पदरी पडते ना! नेहमी दुःखाचाच विचार केला तर दुसरं काय पदरात पडणार? पगार मिळतो, लोकांकडून मान मिळतो, इतरही सुखाचे प्रसंग येतातच ना!

दुःखातून मोकळं व्हावं म्हणून तो जीव जिज्ञासू बनतो. आपल्याला ज्ञान मिळालं पाहिजे हे त्याला समजतं. आणि त्याकरता तो प्रयत्न

करतो. सगुण साक्षात्कार असो की निर्गुण साक्षात्कार असो तो करून घ्यायचा ज्याचा निश्चय पक्का झाला तो खरा जिज्ञासू.

आईनस्टाईनने असे म्हटले आहे की मनाच्या पलीकडे गेले म्हणजेच खरे ज्ञान मिळू शकते. त्यालाही ईश्वरशक्ती मान्य आहे असे दिसते. शास्त्रात असे म्हणतात की कांहीतरी शक्ती आहे. अणु परमाणू इकडे तिकडे फिरत असतात. पण ते कां तसे फिरतात, हे कोणी सांगू शकत नाही. त्यांचा चालक कोणीतरी मानावाच लागतो. ध्यानात अभ्यास आहे तो. शास्त्रज्ञ अखंड चिंतन करतात, म्हणूनच त्यांना शोध लागतात. नाहीतर शोध कसे लागणार? योगसिद्धीमध्ये हेच सांगितले आहे. जगांतल्या कोणत्याही पदार्थाचे शाब्दिक ज्ञान संपादन करून त्याचे जर ध्यान सुरू झाले तर त्या पदार्थाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते. 'त्रियमेकं संयमः' ध्यान धारणा व समाधी! शास्त्रात असे संयम करतात. तसे शास्त्रज्ञ हे योगीच आहेत. शास्त्रज्ञांनी जे संशोधन करायचे ठरवले आहे, त्यांनी जो संशोधन करण्याचा निश्चय केला आहे त्यामुळे त्यांचे मन बाहेर जातच नाही. गुरुत्वाकर्षणाचा शोध लावणारा शास्त्रज्ञ न्यूटन याने चहा करताना घड्याळ चहांत टाकले असे म्हणतात. इतका तो तन्मय झाला होता. त्याशिवाय शोध लागत नाहीत, शोध लावणे हा योगाचा अभ्यासच आहे. संपूर्ण ज्ञान हळुहळुच होते हे खरेच आहे. पण पूर्णता प्राप्त होणे वेगळे आहे. बुद्धीच्या पलीकडे काहीतरी आहे असे मानणे म्हणजे उपनिषदांतील ज्ञानच आले.

रागद्वेष लोभ वासना हे गेल्यामुळे ऑफिसातील कामाची कार्यक्षमता कमी तर होणार नाही?
रागलोभ जरूर आहेत. अतिरेक कोणताही वाईट. व्यवहारापुरते ते

पाहिजेतच. रागलोभ जरूर हवेत. कामक्रोध नाहीसे होणे हे पुढचे काम आहे. कामक्रोधाचा आवेग आवरणारा तो सुखी आहे. तो योगी आहे. समाधी ही अवस्था त्यालाही आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज, गुळवणी महाराज हे आजही कार्य करतात काय? होय ते आजही कार्य करतात. ते ईश्वररूप झालेले आहेत. ते मुक्त झालेले आहेत. ईश्वरच त्यांच्या रूपाने कार्य करतो.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी गुरूच्या सेवेला खूपच महत्व दिलेले आहे. आम्ही गुरूची सेवा कशी करायची? त्यांचे पाय दाबायचे कां त्यांच्या घराची कामे करायची? कां मनाने त्यांचे स्मरण व चिंतन करायचे? कां शरणागत भावना ठेवायची? सेवेचा अर्थ वासुदेवानंदसरस्वती स्वामी महाराजांनी सांगितला आहे. ते म्हणतात, सेवा स्मृतिः । सद्गुरूंचे स्मरण रहाणे यालाच सेवा म्हणतात. गुरूंचे नामस्मरण करणे, हीच गुरूची शिष्याने केलेली सेवा असे म्हणता येईल.

मनातील अहंकार कसा घालवावा?

साधना चालू ठेवायची. ध्यान प्राणायाम, उपासना यामुळे चित्ताची एकाग्रता होते. चित्ताची एकाग्रता झाली म्हणजे अहंकार कमी होतो. ध्यानाचा तो परिपाकच आहे. अहंकार म्हणजे देहादिकांच्या ठिकाणी अहंबुद्धी कमी होणे. दुसरे काय? अहंकार जायचा याचा अर्थ शुद्ध अहम् रहाणे.

पातंजल योग सूत्रांत एक सूत्र असे आहे. 'वीतरागविषयम् वा चित्तम् - याचा अर्थ असा करता येईल कां की साक्षात्कारी संतांनी आपल्या

शिष्याचा विचार जर मनांत आणला तर त्या शिष्याचा आध्यात्मिक दृष्ट्या फायदा होईल.

हे बरोबर आहे. भक्ताने साक्षात्कारी संतांच्या चरीत्राचे वाचन व मनन केले तर त्याचे चित्त स्थिर होते. त्याचबरोबर जर गुरूंनी शिष्याचे चित्त स्थिर व्हावे असा संकल्प केला तर त्यामुळेही शिष्याचे चित्त स्थिर होईल. अर्जुनाला विश्वरूपदर्शन व्हावे असा संकल्प भगवान श्रीकृष्णांनी केला आणि तो संकल्प करताच अर्जुनाला विश्वरूपदर्शन झाले. भगवान श्रीकृष्णांनी संकल्प केला. त्यामुळे ते घडले.

शरणागत भावनेने एकाद्या भक्ताने आपल्यासारख्या साक्षात्कारी संतांची प्रार्थना केली तर भक्ताचे चित्त स्थिर होईल काय?

ईश्वरच साक्षात्कारी संतांच्या रूपाने कार्य करतो आहे. ईश्वराचे साहा चालू आहे.

वेळोवेळी श्रीमहाराजांच्या बरोबर झालेल्या प्रश्नोत्तरातून झालेला उपदेश

मन बेचैन राहाणे हे साधकाच्या दृष्टीने नक्कीच चांगले लक्षण आहे. आपण शांतपणे बसून आत्मपरिक्षण करून आपल्यात कोणते दोष आहेत ते पहावे. आणि ते एकदा समजले की दूर करण्याच्या दृष्टीने जास्तीत जास्त प्रयत्न करावे. आपणात जर ते दोष दूर करण्याचे सामर्थ्य नसेल तर सतत ईश्वराजवळ प्रार्थना करीत राहाणे एवढेच आपल्या हातात आहे.

साधना मार्गावर वाटचाल करतांना नातेवाईक, मित्रपरिवार इ. नी आपली कितीही चेष्टा केली, विरोध केला तरी त्याला जुमानायचे कारण नाही. त्यांची पूर्ण उपेक्षा करावी. कालांतराने हा विरोध निघून जातो.

आपल्या आयुष्यात दिवस रात्रीप्रमाणे अनुकूल व प्रतिकूल काळ येत असतो साधनेच्या दृष्टीने. अनुकूल काळात खूप साधना घडते. प्रतिकूल काळात घडत नाही. निरनिराळे प्रतिबंध आडवे येतात. अशा वेळी नामस्मरण आणि साधना करीत राहाणेच योग्य. पण तेही जर घडत नसेल तर तो प्रतिकूल काळ दूर होईपर्यंत कसलाही विचार न करता शांत रहावे.

षड्रूप साधना, तीर्थयात्रा व पुण्यकर्म करण्याचेच कमी होतात.

आपले जर विकार हे खरोखरच कमी कमी होऊ लागले, शुभवासना निर्माण होऊ लागल्या, वृत्ती सात्विक होऊ लागली तर आपली प्रगती होते आहे असे समजायला हरकत नाही. म्हणून तशी साधना व्हावी अशी सतत प्रार्थना करीत राहायचे. अमूक प्रकारची साधना व्हावी असा आपण आग्रह धरू शकत नाही. ईशेच्छेनेच ते सर्व

घडत असते.

पूर्व कर्माप्रमाणे विकारांचे प्राबल्य असते. ते ईशकृपेने संपले पाहिजे. खरोखर कमी झालेल्या वासना पुन्हा कधीही उफाळून येत नाहीत. काही काळापुरत्या त्या दबल्या गेल्या, तर त्या नाहीशा झाल्या असा आपल्याला भ्रम होतो. स्वतःच्या प्रयत्नानेच ते साधत नाही त्यालाही ईश्वराचे सहाय्य लागतेच.

योगमार्गालासुद्धा भक्तीमार्गाची जोड पाहिजे. काही अनुष्ठाने, स्रोत्रपठण, जप ह्या साधन-भक्तीची योगमार्गाला जोड लागते. ईश्वराच्या प्रार्थनेला काही प्रतिबंध नाही. पूर्व दुष्कृत काही ईश्वराच्या प्रार्थनेच्या आड येत नाही. पूर्व कर्म काही का असेना त्याचा आपण विचार करूच नये. कारण तो विचार करायला लागलो तर मनाची चलबिचल होते.

कोणताही मार्ग असला तरी निराशा उपयोगी नाही. किती काळ साधन करायचे असा विचार येतो मनात. तसं वाटलं तर एखादे वेळी विरूद्धही परिणाम होतो. अमूक एक फळ मिळण्यासाठी धर्माचरण करणे, म्हणजे त्याचा व्यापारच केल्यासारखे आहे. खरा धर्मशील माणूस तसा व्यापार करत नाही. व्यवहारात वाईट घडले तर ते देवामुळे घडले असे तो मानतो. इतकी निश्चयात्मक बुद्धि व्हायला वेळ लागतो. चित्तावरचे कुसंस्कार गेले पाहिजेत, हे भक्तीमार्गाची जोड असली तरच साधते. भक्तीमार्ग सर्वांना सामावून घेणारा आहे. म्हणून संतांनी त्याचाच पुरस्कार केला आहे.

इंद्रियांचा निरोध न झाल्यामुळे बैठकीला बसल्यावर आजूबाजूचे आवाज कानावर येऊन आपल्याला त्याची जाणीव होणारच. हे जर बंद झाले तर समाधि अवस्थाच प्राप्त झाली असे म्हणावे लागेल आणि ती तर शेवटचीच अवस्था आहे. पण ईश्वर शक्तीने अद्यापि निरोध न केल्याने आपल्याला आजूबाजूचे आवाज ऐकू येणं वगैरे प्रकार

घडणारच. तसे व्हावे म्हणून वाट पहायची मात्र. तशी तळमळ लागली की तो इंद्रियांचा निरोध होतो. नामस्मरण वाढत गेलं की पापक्षय होऊन ईश्वराच्या कृपेचा असा अनुभव यावा अशी तळमळ निर्माण होते. त्याला तितका काळ मिळाला पाहिजे.

साधनाभ्यास म्हणजे काही फक्त बैठकच करणे नाही. चांगले ग्रंथ वाचणे, संतचरित्र वाचणे वगैरे सर्व साधनाभ्यासातच येते. नवविधा भक्तीपैकी, प्रत्येक भक्ती आपण करू शकत नाही नाही. मग आपल्याला जमेल ती भक्ती करायची. कोणी नुसते अर्चनच करतात; पूजेमध्ये किती वेळ गेला कळतच नाही त्यांना, त्यांच्या दृष्टीने ती भक्ती योग्य आहे.

भक्तावर कृपा केल्याने काही सदुरुंचा पुण्यक्षय होत नाही. कारण ते काही साठवलेलं पुण्य नसतं. ज्यांचे पुण्य साठवलेलं असतं, त्यांना ते संपेल याची भीती वाटेल. पण ज्यांचे अक्षय आहे त्यांना कसली भीती! कर्तृत्व आपल्याकडे घेतलं म्हणजे आपल्यामागे हे साचणं, खर्च होणं इ. लागतं. खरे सद्गुरु आपण शिष्याला संकटातून वाचवलं असे कधी म्हणतच नाहीत. सर्व देवाचीच कृपा असे ते म्हणतात. तसं जर असतं तर ते (आपला पुण्यक्षय होईल म्हणून) वागले असते.

श्रीक्षेत्र नरसोबावाडी येथे १९८६ सालच्या प. प. नारायण स्वामींच्या पुण्यतिथी उत्सवाच्या निमित्ताने होणाऱ्या प्रवचानातून

दत्तप्रभु स्वतः सर्वत्र संचार करताहेत आणि दर्शनाची आत्यंतिक तळमळ लागलेल्या जीवांना दर्शन देऊन कृतार्थ करीत आहेत.

ईश्वराने मानवी देह धारण केल्यावर त्याला मानवाप्रमाणे व्यवहार करावा लागतो.

ज्ञान व तप हे खरे धन आहे.

ज्ञान किती आहे याची आपल्याला कल्पनाच नाही. ज्ञान अनंत आहे. ज्ञान हे नुसते पुस्तकात असून उपयोगी नाही. बुद्धीमध्ये असले पाहिजे.

गुरुदक्षिणा अमूकच दिली पाहिजे असा कुठे नियम नाही.

साधक होण्याकरताच कित्येक जन्म घालवावे लागतात, कृपा व्हायला वेळ लागत नाही. कृपा निश्चित होते. पण त्यासाठी आपण आपली योग्यता वाढवली पाहिजे. आत्मनिरिक्षण करून, दोष दूर होण्यासाठी भगवंताची अखंड प्रार्थना करावी लागते.

आपली नेहमी बहिर्वृत्ती झालेली असते. ती घातक आहे. ज्यांची अंतर्वृत्ती झालेली असते तेच ध्यानयोग साधू शकतात.

आपल्याला झालेला दृष्टांत, आपल्यावर झालेली खरी कृपा साधकाने कधी कोणाला न सांगता साधना/भक्ती चालू ठेवावी नाहीतर अहंकार वाढीस लागतो व तो घातक ठरतो.

गुरुभक्ती/सेवेसारखे दुसरे साधन नाही.

ईश्वर अदृश्य आहे म्हणून संदेह निर्माण होतो. पण त्याने मानवदेह धारण केला तरी विश्वास बसत नाही. मानवाला ईश्वर कसे म्हणायचे? माझ्याप्रमाणेच त्यांचे सर्व व्यवहार चालतात, राग-द्वेषादि विकार दिसतात. मग त्यांच्यात व आपल्यात फरक काय असा संदेह निर्माण होतो. आणि तो झाला की अवतारी पुरुषाची कृपा होत नाही. म्हणून ईश्वराबद्दल आस्तिक्य भावना आवश्यक आहे. संतांनी भौतिकशरीर धारण केल्याने, त्यांचे दर्शन होऊनही ईश्वरी साक्षात्कार होत नाही.

काल, कर्म आणि तम या ३ गोष्टींमुळे ज्ञानाला प्रतिबंध निर्माण होतो.

शब्दज्ञानाचा विसर पडेल. पण अनुभव-ज्ञानाचा/तत्त्वज्ञानाच्या अनुभवाचा विसर पडत नाही. तत्त्वज्ञान झाले तरी ते दृढ होण्यासाठी प्रयत्न करावा लागतो.

ईश्वरी अवताराचे मानवी शरीर चिन्मय स्वरूपी असते. पंचभौतिक नसते, असा सिद्धांत मोठ्या महाराजांनी मांडला आहे. कर्तृत्वबुद्धि ही बंधनकारक आहे. मी कर्ता आहे अशी भावना निर्माण झाली की आसक्ती निर्माण होते. अवतारी पुरुषांची संगती घडली तर ईश्वराचे अलौकिकत्व समजून येते.

